

Tvornica duhana Zagreb - pitanje zaštite i revitalizacije

Cerovec, Antonia

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:379457>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-18**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST UMJETNOSTI

DIPLOMSKI RAD

Tvornica duhana u Zagrebu - pitanje zaštite i revitalizacije

Antonia Cerovec

Mentor: izv. prof. dr. sc. Franko Ćorić

ZAGREB, 2023.

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
Diplomski studij

Diplomski rad

TVORNICA DUHANA ZAGREB – PITANJE ZAŠTITE I REVITALIZACIJE

Tobacco factory Zagreb – The problem of preservation and revitalization

Antonia Cerovec

Tema ovog diplomskog rada bavi se problematikom zaštite i očuvanja industrijskog nasljeđa prvenstveno kroz primjer Tvornice duhana Zagreb koja je jedan od značajnijih primjera industrijskog nasljeđa druge polovice 19. stoljeća sa iznimnim povijesno-kulturnim, graditeljskim i oblikovnim vrijednostima. Uz povijesni pregled i arhitektonsku analizu Tvornice duhana Zagreb, u radu se istražuje i analizira prvi projekt prenamjene bivše tvornice u Hrvatski povijesni muzej, koji je bio obustavljen zbog određenih političkih i financijskih razloga. Trenutno je na snazi projekt prenamjene Tvornice duhana Zagreb u zgradu Hrvatskog restauratorskog zavoda, povodom kojeg je izrađen Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja provedenih na građevini. Zato će se zadnje potpoglavlje bazirati na opisu i analizi ovog konzervatorskog elaborata koji se temelji na opsežnim istraživanjima i dokumentaciji pomoću kojih je bivša Tvornica duhana u Zagrebu dodatno valorizirana, te pomoću kojih su doneseni prijedlozi prezentacije i smjernica za buduću obnovu. Danas se na području Zagreba nalazi mnogo napuštene i zanemarene industrijske baštine koja polako, ali sigurno propada, bez adekvatnih mjera zaštite. Njihova graditeljska i povijesna vrijednost, te kulturni značaj je nedovoljno prepoznat, primarno zbog nedostatka dovoljne svijesti javnosti, ali i nadležnih tijela koji su važan subjekt u procesu zaštite industrijske baštine. Zato je jedan od ciljeva ovog diplomskog rada istražiti i postoji li adekvatan sustav zaštite industrijskog nasljeđa u Hrvatskoj, na koji način se pristupa zaštiti i očuvanju industrijske arhitekture i baštine, te na koje potencijalne probleme nailazi tijekom procesa revitalizacije.

Rad je pohranjen u: knjižnici Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Rad sadrži: 102 stranice, 42 reprodukcije. Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: *industrijsko nasljeđe, prenamjena, revitalizacija, Tvornica duhana Zagreb, zaštita industrijskog nasljeđa*

Mentor: dr. sc. Franko Ćorić, izv. prof., Filozofski fakultet u Zagrebu

Ocjenjivači: dr. sc. Zlatko Jurić, red. prof., Filozofski fakultet u Zagrebu

dr. sc. Marko Špikić, red. prof., Filozofski fakultet u Zagrebu

Datum prijave rada: 23. siječnja 2021.

Datum predaje rada: 5. rujna 2023.

Datum obrane rada: 29. rujna 2023.

Ocjena: odličan (5)

Izjava o autentičnosti rada

Ja, Antonia Cerovec, diplomantica na Istraživačkom smjeru – modul Konzervatorstvo diplomskoga studija povijesti umjetnosti na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, izjavljujem da je diplomski rad pod nazivom „Tvornica duhana Zagreb – pitanje zaštite i revitalizacije“ rezultat mog istraživanja i u potpunosti samostalno napisan. Također, izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije izravno preuzet iz navedene literature ili napisan na nedozvoljen način, te da se tekst u potpunosti temelji na literaturi kako je navedeno u bilješkama, uz poštivanje etičkih standarda u citiranju i korištenju izvora.

U Zagrebu, 2023.

Vlastoručni potpis

ZAHVALA

Želim se zahvaliti svom mentoru, profesoru dr. sc. Franku Čoriću na stručnom vodstvu, pomoći i savjetima tijekom pisanja ovog diplomskog rada.

Najveća zahvalnost ide mojoj obitelji i prijateljima koji su me neprestano podržavali tijekom cjelokupnog akademskog školovanja, a posebice tijekom pisanja ovog rada. Bez vas ne bih uspjela.

Posebna zahvalnost ide mom pokojnom tati koji je uvijek vjerovao u mene i bodrio me tijekom akademskog školovanja. Hvala ti na svemu što si mi podario, nadam se da si ponosan.

SADRŽAJ

UVOD.....	1
1. RAZVOJ INDUSTRIJALIZACIJE U HRVATSKOJ.....	3
1.1. Pojava industrijalizacije.....	3
1.2. Povijest industrijskog razvoja Hrvatske.....	5
1.3. Povijest industrijskog razvoja grada Zagreba.....	8
1.3.1. Počeci industrije u vrijeme Austro-Ugarske.....	8
1.3.2. Industrija predratnog i međuratnog razdoblja.....	10
1.3.3. Razvoj industrije nakon Drugog svjetskog rata.....	12
2. PRINCIPI VREDNOVANJA I ZAŠTITE INDUSTRIJSKE BAŠTINE.....	14
2.1. Doprinosi industrijske arheologije.....	16
2.2. Vrednovanje i zaštita industrijskog nasljeđa u svijetu.....	17
2.2.1. Strane organizacije u sklopu zaštite.....	18
2.2.2. <i>Nižnijtagilska povelja o očuvanju industrijske baštine</i>	20
2.3. Vrednovanje i zaštita industrijskog nasljeđa u Hrvatskoj.....	23
2.3.1. Metode zaštite industrijskog nasljeđa.....	27
2.3.2. Udruge i inicijative u sklopu predstavljanja vrijednosti industrijske baštine.....	30
3. TVORNICA DUHANA ZAGREB.....	32
3.1. Duhanska proizvodnja u Hrvatskoj.....	32
3.2. Povijest izgradnje.....	36
3.2.1. Naknadne prostorne izmjene i pregradnje.....	43
3.3. Arhitektonska analiza.....	46
3.3.1. Pročelja tvornice.....	50
3.3.2. Unutrašnjost tvornice.....	54
4. PITANJE REVITALIZACIJE TVORNICE DUHANA ZAGREB.....	56
4.1. Neuspjeli projekt prenamjene bivše tvornice u Hrvatski povijesni muzej.....	56
4.1.1. Projektni natječaj za ostvarenje prenamjene Tvornice duhana Zagreb i izgradnje novog poslovnog kompleksa Adris grupe d.d.....	58
4.1.2. Plan obnove i prenamjene bivše tvornice.....	61
4.1.3. Problemi očuvanja i revitalizacije industrijske baštine.....	70

4.2. Konzervatorsko-restauratorsko istraživanje 2021. godine za obnovu i prenamjenu Tvornice duhana Zagreb u Hrvatski restauratorski zavod.....	72
4.2.1. Zatečeno stanje građevine.....	74
4.2.2. Valorizacija građevine.....	81
4.2.3. Smjernice za obnovu.....	82
5. ZAKLJUČAK.....	86

POPIS IZVORA

POPIS LITERATURE

POPIS SLIKOVNIH PRILOGA

SUMMARY

UVOD

Tema ovog diplomskog rada bavi se problematikom zaštite i očuvanja industrijskog nasljeđa prvenstveno kroz primjer Tvornice duhana Zagreb. Industrijska revolucija ostavila je neizbrisiv trag na gotovo sve aspekte razvoja društva. Uz značajan gospodarski razvitak, utjecala je i na promjene društvenih struktura. Novi industrijski sektori zahtijevali su povećanje radne snage što je rezultiralo naglim preseljenjem radno sposobnog stanovništva iz ruralnih sredina u urbane.¹ Kako se industrija širila izgradnjom novih tvorničkih postrojenja i industrijskih zona, tako je utjecala i na postupno širenje urbanih središta. Međutim, procesi modernizacije, deindustrijalizacije i globalizacije stvorili su negativne utjecaje na daljnji razvoj industrije, koja se ponajviše ogledala na smanjenju industrijske infrastrukture. Mnogi tvornički pogoni i kompleksi počeli su se zatvarati što je rezultiralo napuštanjem, zanemarivanjem i naposljetku, propadanjem industrijske arhitekture. Krajem 1980-ih godina u Hrvatskoj se počelo sustavnije istraživati industrijsku arheologiju, a početkom 21. stoljeća struka je počela preispitivati pitanja zaštite, prepoznavanja i važnosti vrednovanja industrijske baštine kao dijela kulturnog nasljeđa.² Danas se na području Zagreba nalazi mnogo napuštene i zanemarene industrijske baštine koja polako, ali sigurno propada, bez adekvatnih mjera zaštite. Njihova povijesna i graditeljska vrijednost, te kulturni značaj je nedovoljno prepoznat, primarno zbog nedostatka dovoljne svijesti javnosti, ali i nadležnih tijela koji su važan subjekt u procesu zaštite industrijske baštine. Zato je cilj ovog diplomskog rada istražiti postoji li adekvatan sustav zaštite industrijskog nasljeđa u Hrvatskoj, te kako odnosno na koji način se pristupa zaštiti i očuvanju industrijske arhitekture i baštine.

Tvornica duhana Zagreb, jedna je od značajnijih primjera industrijskog nasljeđa druge polovice 19. stoljeća, koja posjeduje iznimne povijesno-kulturne, graditeljske i oblikovne vrijednosti. Nakon obustave rada i proizvodnje 2006. godine, izradom konzervatorskog elaborata i valorizacije, proglašena je jedinim cjelovito očuvanim primjerom zagrebačkog industrijskog nasljeđa s kraja 19. stoljeća zbog čega je kao nepokretno pojedinačno kulturno dobro uvrštena u

¹ Usp. Ivana Žebec Šilj, *Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939. godine.*, doktorski rad, Zagreb: Fakultet hrvatskih studija Sveučilište u Zagrebu, 2011., str. 77.

² Usp. Miljenko Smokvina, "Industrijska baština u Hrvatskoj – sadašnji trenutak, perspektive i mogućnosti očuvanja", u: *Povijest u nastavi*, 15 (2010.), str. 32.

Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske pod brojem Z-2646.³ Iste godine pojavile su se ideje o revitalizaciji ovog industrijskog nasljeđa, predlaganjem prenamjene u Hrvatski povijesni muzej. Metodama aktivne zaštite industrijskog nasljeđa, koje uključuju revitalizaciju odnosno adekvatnu prenamjenu napuštenih tvorničkih pogona i kompleksa, omogućuje se uspješno očuvanje industrijske baštine za buduće generacije, te se zadržava njihova kulturna i povijesna vrijednost. S takvom je namjerom pokrenut projekt prenamjene Tvornice duhana Zagreb u muzejsku djelatnost, međutim zbog određenih razloga koji će se detaljno analizirati u nastavku rada je projekt bio obustavljen. Cilj ovog dijela rada je na temelju tog primjera istražiti faktore koji su utjecali na ukidanje mogućnosti revitalizacije bivše tvornice, te analizirati ostale probleme na koje zagrebačka industrijska baština nailazi prilikom pitanja njene revitalizacije.

Struktura ovog rada podijeljena je na četiri glavna poglavlja s odgovarajućim potpoglavljima. U prvom poglavlju predstaviti će se povijesni razvoj industrijalizacije u Hrvatskoj kako bi se stekao dublji uvid u nastanak i razvoj industrijske arhitekture i baštine na ovim prostorima. Vrlo je bitno u kontekst postaviti i industrijski razvoj grada Zagreba koji je u svojim počecima, uz Rijeku, Osijek i Split, bio jedan od najrazvijenijih industrijskih gradova u Hrvatskoj. Razvoj industrije grada Zagreba bio je obilježen značajnim promjenama u sustavu vlasti, kontinuiranim napretkom tehnologije te utjecajem Prvoga i Drugoga svjetskog rata. Stoga je povijesni pregled industrijskog razvoja u ovom potpoglavljju podijeljen na tri faze kako bi se bolje analizirali i razumjeli utjecaji tih događaja na industrijsku baštinu grada Zagreba. Sljedeće poglavlje odnosi se na interpretaciju postojećeg stanja industrijskog nasljeđa Hrvatske kroz analizu principa vrednovanja i zaštite tog nasljeđa. Potrebno je razumjeti i kontekst svjetskih organizacija koje se bave zaštitom i očuvanjem industrijskog nasljeđa, što je također analizirano u ovome radu. U trećem poglavlju analizira se cjelokupni kompleks Tvornice duhana Zagreb. Uz kratak uvod razvoja duhanske proizvodnje u Hrvatskoj koja je bila glavni pokretač izgradnje ove tvornice, predstaviti će se povijesni pregled Tvornice duhana odnosno opisati kako je nastala inicijativa izgradnje građevine, te kroz koje je pregradnje i oblikovne promjene prolazila tijekom svoje višestoljetne povijesti. Osim toga, provest će se i detaljna arhitektonska analiza svih pročelja tvornice, te njene unutrašnjosti koja se proteže na tri kata. Posljednje poglavlje odnosi se na glavnu tematiku ovoga rada, a to je pitanje revitalizacije Tvornice duhana Zagreb. Istražiti će se i analizirati prvi projekt prenamjene bivše

³ Usp. [Zgrada Tvornice duhana, https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-2646](https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-2646), (Pregledano: 15.9.2023.)

tvornice u Hrvatski povijesni muzej, koji je zbog određenih političkih i financijskih razloga bio obustavljen, te će se pokušati istražiti ključni izazovi i problemi s kojima se industrijska baština suočava tijekom procesa revitalizacije. Na snazi je trenutni projekt prenamjene Tvornice duhana Zagreb u zgradu Hrvatskog restauratorskog zavoda, povodom kojeg je izrađen elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja provedenih na građevini. Zato će se zadnje potpoglavlje bazirati na opisu i analizi ovog konzervatorskog elaborata koji se temelji na opsežnim istraživanjima i dokumentaciji pomoću kojih je bivša Tvornica duhana dodatno valorizirana, te pomoću kojih su doneseni prijedlozi prezentacije i smjernica za buduću obnovu.

1. RAZVOJ INDUSTRIJALIZACIJE U HRVATSKOJ

1.1. Pojava industrijalizacije

Prema definiciji Hrvatske enciklopedije, industrija je “gospodarska djelatnost koja primjenom strojeva i mehaniziranog radnoga procesa ostvaruje masovnu i standardiziranu proizvodnju”.⁴ Navedena definicija industrije interpretira se u okvirima suvremenog konteksta u kojemu je temelj industrijske proizvodnje korištenje mehanizacije i strojeva, no potrebno je naglasiti kako se proizvodnja određenih dobara odvijala i u vremenima prije izuma parnog stroja. Naime, stoljećima unazad, industrija se bazirala na manufakturi odnosno na proizvodnji dobara isključivo ručnim radom. Radionice su se gradile u blizini vodenih tokova s obzirom da je u proizvodnom procesu tadašnjih manufaktura voda bila ključni resurs.⁵ Nastankom Wattovog parnog stroja otvorile su se razne mogućnosti razvoja i širenja industrije jer je tvornička proizvodnja postala neovisna o snazi vode što je značilo da su se tvornice mogle graditi gdje god su one bile potrebne, te gotovo bez ograničenja veličine i/ili produktivnosti.⁶ Ove godine bilježi se punih 255 godina od revolucionarne ideje koja je uvelike utjecala prvenstveno na tehnički razvoj industrije, a zatim i na sve ostale aspekte čovječanstva. Unaprijeđenom inovacijom tadašnjeg parnog stroja, kojeg je predstavio James Watt 1768. godine, svijet se u potpunosti promijenio.

⁴ *Industrija*, <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=27357> (Pregledano: 2.5.2023.)

⁵ Helmut Albrecht, “What does the Industrial Revolution signify?”, u: *Industrial heritage re-tooled: the TICCIH guide to industrial heritage conservation*, (ur.) James Douet, Lancaster:TICCIH: Carnegie publishing, 2012., str. 22.

⁶ Isto.

U počecima industrijalizacije, vodeća zemlja u primjeni niza inovacija koje su dovele do potpune mehanizacije proizvodnje u razdoblju od 1760-ih do 1850-ih godina bila je Velika Britanija koja se također nazivala i “radionicom Europe”.⁷ Tu poziciju i status zadržavala je dugi niz godina, no potencijal industrijskog razvoja progresivno je počeo utjecati na ostatak Europe i svijeta, čime je njegovo širenje postalo neizbježno. Usvajanje tehnološkog napretka industrije u drugim državama odvijalo se postupno, s određenim vremenskim odmakom od vodeće Velike Britanije. Razlog tomu bili su određeni uvjeti i faktori poput različitih političkih okolnosti, društvene strukture i dinamike, te ekonomske situacije koji su određivali svojevrstan tijek i tempo razvoja svake pojedine države. Industrijska revolucija, odnosno proces industrijalizacije, zamijenio je manufakturni sistem većine europskih zemalja, te uveo iznimne društvene i ekonomske promjene na globalnoj razini korištenjem novih tehnologija, metoda organiziranja rada i novih sredstava za primjenu snage vode ili pare u proizvodnji.⁸ Unos nove tehnologije unaprijeđenog sistema parnoga stroja dovelo je do bržeg razvoja tržišta jer se proizvodnja dobara ubrzala što je omogućilo efikasniju i masovniju proizvodnju. Jedan od ključnih faktora koji su oblikovali razvoj industrijske revolucije i njenog daljnjeg širenja, izvan britanskih granica, bila je izgradnja parne lokomotive odnosno željeznica. Otvorenjem prve javne željeznice na svijetu zvane *Stockton and Darlington Railway*, 1825. godine, prevladao je izrazito velik interes za izgradnjom željezničke infrastrukture zbog čega je u sljedećih nekoliko desetljeća u Velikoj Britaniji vladala “željeznička manija” koja je kulminirala 1846. godine kada se osnovalo čak 272 nova željeznička poduzeća.⁹

Industrija nije samo potaknula gospodarski i tehnički napredak, već je i temeljito promijenila društvenu strukturu i svakodnevni život ljudi, društva i radnika. Otvaranje novih radnih mjesta uzrokovalo je migraciju radnog stanovništva, odnosno masovni prelazak iz ruralnih područja u gradove, te procesa urbanizacije. Porastom razvoja tvornica i industrijskih područja, gradska središta postupno su se širila i modernizirala. Nova urbana središta industrijaliziranog društva zahtjevala su razvoj inovativnih metoda urbanističkog planiranja. Izgradnjom novih gradova

⁷ Ljiljana Šepić, “Industrijsko nasljeđe u Hrvatskoj u kontekstu svjetskog industrijskog nasljeđa”, u: *Grad za 21. stoljeće*, Karlovac: Nakladništvo Društva arhitekata, građevinara i geodeta Karlovac, 2001., str. 23.

⁸ Usp. Neil Cossons, “Why preserve the industrial heritage?”, u: *Industrial heritage re-tooled: the TICCIH guide to industrial heritage conservation*, (ur.) James Douet, Lancaster:TICCIH: Carnegie publishing, 2012., str. 6.

⁹ Helmut Albrecht, “What does the...”, 2012., str. 22.

gradile su se i nove industrijske zone, a samim time i nova radnička naselja.¹⁰ Preobražaj mreže infrastruktura, komunikacija, te proizvodnih i prerađivačkih tvorničkih pogona proširio se kroz prirodni i urbani prostor što znači da nije samo pretvorio mnoge ruralne površine u urbana područja, već je također stvorio novi kulturni krajolik.¹¹ Naposljetku se zaključuje kako je izum parnog stroja i njegov daljnji razvitak pokrenuo industrijsku revoluciju koja je transformirala i ostavila nemjerljiv utjecaj na tadašnji svijet, ali i na oblikovanje današnjice kakvu poznajemo.

1.2. Povijest industrijskog razvoja Hrvatske

Prije uspostave industrijalizacije, u gospodarstvu u Hrvatskoj prevladavala je pretežito poljoprivreda te manufakturna proizvodnja. Počeci izrada manufakturnih dobara u Hrvatskoj oslanjali su se pretežito na proizvodnju tekstila, a kasnije piva, duhana i sl.¹² Uslužne i prerađivačke djelatnosti bile su udružene u cehove, a proizvodnja je bila ograničena prema lokalnoj potražnji i potrošnji odnosno usmjerena prema potrebama gradskog stanovništva, a povremeno i plemićke klase.¹³ Uvođenjem takve organizacijske strukture unutar feudalnog sustava vlasti, regulirale su se obrtničke aktivnosti i proizvodnja. Ipak, ispostavilo se da je takav pristup vođenja gospodarstva bio neuspješan jer je rezultirao destabilizacijom brojnih manufakturnih radnji. Nedostatak dovoljnog broja proizvodnih viškova rezultiralo je nemogućnošću izvoza i razmjene proizvoda.¹⁴ Do sredine 19. stoljeća nije bilo moguće razviti manufakturnu proizvodnju koja bi premašila ograničenja cehovske proizvodnje na tržištu, a razlozi su bili mnogi poput nedovoljno razvijenog unutarnjeg tržišta svih pokrajina, prisutnosti kućnih zadruga kao oblika zajednice koji je bio usmjeren isključivo na proizvodnju za vlastite potrebe, naturalnog gospodarstva te nepovoljne carinske i trgovačke politike Bečkog dvora koja je štitila interese i proizvodnju unutar austrijskih pokrajina.¹⁵ Sve do 1870-ih godina, veći dio stanovništva živio je na ruralnim područjima s poljoprivredno-obrtničkim gospodarstvom dok je u gradovima, prema rezultatima prvog popisa

¹⁰ Ana Sopina, "Industrija kao (prostor) instalacija", u: *Riječi: časopis za književnost, kulturu i znanost*, (stručni rad), 16-34 (2013.), str. 23.

¹¹ Isto.

¹² Usp. Branko Nadilo i Krešimir Regan, "Razvitak industrijskih djelatnosti u Zagrebu-Zagreb se muči s problemima iz 19. stoljeća", u: *Građevinar* 67 (10) 2015., str. 1013.; 1015.

¹³ Usp. Branko Nadilo i Krešimir Regan, "Razvitak industrijskih...", 2015., str. 1013.

¹⁴ Usp. Miljenko Smokvina, "Industrijska baština...", 2010., str. 27.

¹⁵ Branko Nadilo i Krešimir Regan, "Razvitak industrijskih...", 2015., str. 1014.

stanovništva provedenoga u Monarhiji 1867. i 1868. godine, živjelo manje od 30 tisuća stanovnika, te na prostoru Hrvatske nije bio zabilježen niti jedan grad sa više od 20 tisuća žitelja.¹⁶ Industrijsko poduzetništvo u kontinentalnom dijelu Hrvatske počelo je rasti 1840-ih godina, nakon što je trgovcima bilo omogućeno osnivanje manufakturnih poduzeća.¹⁷

Pojava i razvoj procesa industrijalizacije u Hrvatskoj vremenski se značajno razlikovao od drugih europskih zemalja poput primjerice znatno razvijene Velike Britanije. Izum i uporaba parnog stroja pokrenula je industrijsku revoluciju koja je transformirala gospodarstvo i društvo, te označila prekretnicu u načinu proizvodnje dobara. Početak tehnološke transformacije u industrijskom razvoju Hrvatske započeo je 1835. godine ugrađivanjem prvog parnog stroja u riječkoj Tvornici papira.¹⁸ U tijeku narednih dvadesetak godina, riječko područje je svjedočilo uvođenju još nekoliko dodatnih parnih strojeva u Šećerani Čepin, Tvornici duhana (1849.), Tvornici jedara i plinari (1851.), Tvornici strojeva (1853./54.), te u paromlinu.¹⁹ Intenzivan napredak industrijalizacije u Rijeci olakšan je činjenicom da je bila izvan granica carinskog područja pri čemu se zaključuje da je jedan od razloga gušenja industrijskog razvoja u ostalim dijelovima Hrvatske bila carinska politika bečkog dvora.²⁰ Industrijski pogoni bili su implementirani i u ostalim područjima Hrvatske, no s određenim vremenskim odmacima što također ukazuje na regionalne razlike u tehničkom razvoju, ali i na gospodarskom i društvenom aspektu unutar pokrajina Austrijske Carevine. Industrijski razvijeni gradovi duž Jadranske obale bili su Pula i Split, dok su u kontinentalnom dijelu prvi parni strojevi bili ugrađeni u osječkoj Tvornici žigica (1856.), u parnoj pilani u Orahovici (1858.), u Ravnoj Gori (1860.), te u paromlinima u Varaždinu (1860.), Zagrebu (1862.), Osijeku i Virovitici (1864.).²¹ Drvena industrija isticala se kao najrazvijenija djelatnost u počecima industrijskog razvoja Hrvatske. Već u 17. stoljeću, u Gorskom kotaru i Slavoniji, gradile su se prve pilane, a do svog izražaja došle su u drugoj polovini 19. stoljeća prilikom izgradnji željeznica.²² Brodogradnja je također bila važna industrijska grana koja

¹⁶ Isto, str. 1013.

¹⁷ Isto, str. 1014.

¹⁸ Usp. Miljenko Smokvina, "Industrijska baština...", 2010., str. 25.

¹⁹ Isto.

²⁰ Usp. Ljiljana Šepić, "Industrijsko nasljeđe u Hrvatskoj...", 2001., str. 29.

²¹ Miljenko Smokvina, "Industrijska baština...", u: 2010., str. 25.

²² Mirjana Goršić, "Uvod", U: *Grad za 21. stoljeće*, Karlovac: Nakladništvo Društva arhitekata, građevinara i geodeta Karlovac., 2001., str. 17.

je gradila drvene brodove do početka 20. stoljeća, a uz tu djelatnost razvijali su se i drugi industrijski pogoni poput predionica svile, tvornica sapuna i stakla, tiskara, pivovara te tvornica tjestenine.²³

Kako je ranije istaknuto, sjeverna i središnja Europa bili su epicentar industrijskog razvoja i brojnih tehnoloških inovacija. Uspjeh je pretežito bio ostvaren time što su prepoznali mogućnosti profita izvan državnih granica, često izmještanjem pogonskih strojeva i sredstava u druge države.²⁴ Takvim pristupom širenja poslovanja na vanjsko tržište bilo im je omogućeno iskorištavanje povoljnijih uvjeta i resursa drugih država. U kontekstu Hrvatske, razvoj industrije poprilično je zaostajao u usporedbi s napretkom drugih europskih zemalja. Građanstvo nije prepoznalo potencijal industrijalizma, zbog čega su svoj kapital ulagali pretežno u obrt i trgovinu zbog manjeg rizika, a većeg i lakše ostvarivog profita, dok je Monarhija usmjeravala gospodarski razvitak države prema svojim užim interesima i povezivala se sa značajnim financijskim centrima Europe.²⁵ Tako se u Hrvatskoj za razvoj industrije zahtijevala veća količina financijskih resursa odnosno okrupnjavanja kapitala koji se jedino mogao postići putem koncepta stvaranja dioničkih društava.²⁶ Okrupnjavanje kapitala omogućilo je višestruke investicije pomoću kojih su se povećavala financijska sredstva. U Hrvatskoj je do 1860. godine bilo osnovano sveukupno 15 dioničkih društava od kojih su dva najveća imala sjedište u Beču i Zagrebu, u Rijeci ih je bilo čak 9, dok je u Karlovcu i Sisku bilo osnovano po jedno dioničko društvo.²⁷ Krajem 1860-ih, nakon osnivanja Austro – Ugarske Monarhije, industrijski razvoj na području Hrvatske znatno se usporio, a na nekim slabije razvijenim prostorima i zaustavio. Nekoliko ključnih ekonomskih i političkih faktora utjecalo je na zaustavljanje daljnjeg razvoja. Naime, austro-ugarske vlasti ograničile su Hrvatskoj autonomiju u donošenju određenih odluka vezanih uz gospodarstvo i industriju, te su se minimalno prilagođavale lokalnim potrebama i uvjetima. Točnije, suprotstavile su se intenzivnijem razvoju ostalih industrijskih grana, izuzev prehrambene i kožne industrije, zbog čega je Hrvatska bila prisiljena uvozom zadovoljiti svoje potrebe za drugim industrijskim

²³ Usp. Branko Nadilo i Krešimir Regan, “Razvitak industrijskih...”, 2015., str. 1015.

²⁴ Usp. Mirjana Goršić, “Uvod”, 2001., str. 17.

²⁵ Ivana Žebec Šilj, *Industrija u Zagrebu...*, 2011., str. 92.

²⁶ Usp. Miljenko Smokvina, “Industrijska baština...”, 2010., str. 27.

²⁷ Riječki kapital imao je vrijednost od 720 tisuća guldena /forinti, dok su dva bečka društva posjedovala dionice od gotovo 2 milijuna guldena /forinti. Nasuprot tome, preostala četiri hrvatska društva raspolagala su zajedno s ukupnim kapitalom procijenjenim na oko 150 tisuća guldena /forinti. (Isto.)

proizvodima.²⁸ Sljedeći gospodarski faktor koji je utjecao na privremeno stagniranje razvoja industrije u Hrvatskoj uzrokovao je poteškoće i u samoj Monarhiji, a to je bio krah bečke burze 1873. godine.²⁹ U tom razdoblju su propala mnoga dionička društva, a novi industrijski rast dogodio se tek krajem 19. stoljeća kada su domaći poduzetnici osnovali nove, manje pogone u nastojanju nadvladanja prethodno neujednačenog razvoja, uvođenjem industrijskih grana koje su do tada bile zapostavljene.³⁰ Zaključno, politika Austro - Ugarske Monarhije znatno je usporavala daljnji razvitak industrije u Hrvatskoj koji je ponovni uspon i procvat doživio tek nakon odcjepljenja 1918. godine.

1.3. Povijest industrijskog razvoja grada Zagreba

Prijelaz iz manufakturnih poduzeća u industrijski model proizvodnje u gradu Zagrebu, zbio se nakon Austro-ugarske nagodbe 1867. godine.³¹ Povijesni pregled razvoja međusobno različitih faza razvoja zagrebačke industrije reflektira utjecaj političkih faktora na društvenu i ekonomsku dinamiku. Početak procesa industrijalizacije usko je povezan uz period Austro – Ugarske Monarhije dok je nagli uspon zabilježen prije Prvog te između dva svjetska rata. Potom je uslijedilo takozvano poratno razdoblje u kojem je industrija iznimno ojačala i postala jednim od najvažnijih područja državnih gospodarskih ulaganja.³²

1.3.1. Počeci industrijalizacije u vrijeme Austro - Ugarske Monarhije

Grad Zagreb se kao administrativno središte Hrvatske i Slavonije, u razdoblju Austro – Ugarske Monarhije, susreo s prvim počecima razvoja industrijalizacije. Tijekom njene vladavine, grad nije imao značajniju ulogu u političkim ili gospodarskim aspektima, te je sve do kraja 19. stoljeća bio pozicioniran kao rubno područje Monarhije.³³ Uslijed spajanja grada s jugoistočnim odvojkom željezničke pruge Beč – Trst početkom 1860-ih godina intenzitet procesa modernizacije polako se pojačavao. Povezanost s drugim gradovima i središtima posredstvom željezničke pruge

²⁸ Usp. Mirjana Goršić, “Uvod”, 2001., str. 17.

²⁹ Usp. Branko Nadilo i Krešimir Regan, “Razvitak industrijskih...”, 2015., str. 1015.

³⁰ Usp. Ljiljana Šepić, “Industrijsko nasljeđe u Hrvatskoj...”, 2001., str. 29.

³¹ Ivana Žebec Šilj, *Industrija u Zagrebu...*, 2011., str. 92.

³² Isto, str. 94.

³³ Usp. Goran Arčabić, “Museum Project Zagreb Industrial Heritage: History, State of Affairs, Outlook: an Impetus for Raising the Awareness of Industrial Legacy.”, u: *Monographic Publication of ICOMOS Slovenia – Protection and Reuse of Industrial Heritage: Dilemmas, Problems, Examples*, Ljubljana: ICOMOS Slovenia, 2017., str. 101.

Zagrebu je omogućila ubrzaniji prijenos dobara, informacija i ljudi što je potaklo daljnji napredak infrastrukture, gospodarstva i drugih društvenih aspekata. Uključivanje u prometne mreže motiviralo je Zagreb na izgradnju prvih željezničkih pruga u razdoblju između 1862. i 1875. godine, zbog čega se grad postupno počeo uklapati u prometni i gospodarski sustav tadašnje Monarhije.³⁴ Tako je jedna od prvih izgrađenih željezničkih pruga u Zagrebu bila ruta Zidani Most – Zagreb – Sisak 1862. godine. Uspostava željezničkog prometa je pozitivno utjecala i na demografsko širenje grada. Nakon uspostave željezničke povezanosti sa sjeverom Hrvatske započeo je proces iseljavanja radno sposobnog stanovništva Hrvatskog zagorja prema glavnome gradu što je bilo nužno i korisno zbog prometnih prednosti, ali je igralo je i ključnu ulogu u razvoju industrije.³⁵

Osim uspostave veze s jugoistočnim odvojkom željezničke pruge Beč – Trst u kojoj je Zagreb imao ulogu tranzitnog čvorišta, u procesu modernizacije grada ključni trenutak bilo je osnivanje industrijskih poduzeća.³⁶ Sredinom 19. stoljeća, prepoznale su se nove tehnološke mogućnosti i potencijali industrije što je pokrenulo ulaganje trgovačkog kapitala u industrijske pothvate i financijske institucije.³⁷ Ovim procesom preusmjeravao se fokus gospodarstva iz trgovine prema industriji što je poticalo daljnje širenje industrijskog sektora, te omogućavalo stvaranje novih tehnoloških inovacija. Od 1850-ih godina su se u Zagrebu i ostalim većim hrvatskim gradovima počele osnivati trgovačko-obrtničke komore pomoću kojih se ostvario prijelaz na modele poslovanja usmjerenih prema tržištu.³⁸ Godine 1864. i 1891., zagrebačka Trgovačko-obrtnička komora održala je dvije gospodarske izložbe kojima se htjela naglasiti industrijska aktivnost na prostoru Hrvatske odnosno Zagreba, iako je ona u svojim ranim fazama bila skromnih razmjera.³⁹

Sredinom 19. stoljeća, industrijska poduzeća i pogoni u početku su se gradili uz željezničku prugu. Ti prostori obično su bili locirani na rubnim dijelovima grada odnosno granicama gradskog teritorija. Takva odluka donesena je pretežno iz praktičnih razloga jer je omogućavala lakši i brži prijevoz dobara i sirovina kao i lakšu distribuciju proizvoda. U razdoblju od 1862. do pada Bečke

³⁴ Ivana Žebec Šilj, *Industrija u Zagrebu...*, 2011., str. 92.

³⁵ Isto.

³⁶ Goran Arčabić, "Museum Project Zagreb...", 2017., str. 101.

³⁷ Usp. Branko Nadilo i Krešimir Regan, "Razvitak industrijskih...", 2015., str. 1015.

³⁸ Isto.

³⁹ Ivana Žebec Šilj, *Industrija u Zagrebu...*, 2011., str. 92.

burze 1873. godine, osnovale su se prve industrijske tvornice na području grada Zagreba od kojih je većina nastala udruživanjem kapitala i sredstava putem osnivanja dioničkih društava, a tek je manji broj bio u pojedinačnom vlasništvu.⁴⁰ Neki od prvih izgrađenih industrijskih pogona bili su tvornica kamenine (1851.), Paromlin i zagrebačka plinara (1863.), tvornica ‘žestice’ Franje Pokornog i tvornica koža (1864.), te tvornica duhana (1869.).⁴¹ Kako je industrija postupno proširivala svoj sektor, usporedno s time, povećavao se i broj zaposlenih u tvorničkim postrojenjima. U sveukupno 19 tadašnjih tvornica bilo je zabilježeno čak dvije tisuće radnika, pri čemu je tijekom narednih desetljeća broj kontinuirano rastao.⁴² Krajem 19. stoljeća industrijalizacija je postala sustavnija što se odrazilo na sve veći udio industrijske proizvodnje u ukupnom gospodarstvu grada, te je Zagreb postupno izrastao prvo u lokalno, a zatim i u regionalno gospodarsko središte što se dokazalo u poratnom i međuratnom razdoblju u kojem su se uz proširenja postojećih postrojenja, gradili novi tvornički kompleksi duž istočne i zapadne periferije grada.⁴³

1.3.2. Industrija predratnog i međuratnog razdoblja

Tek u posljednjim desetljećima vladavine Austro – Ugarske Monarhije, uočilo se postupno unaprjeđenje i poticanje industrijskog napretka. Predratno razdoblje u gradu Zagrebu je u kontekstu industrijalizacije bilo obilježeno rastom broja gradskog stanovništva i radno sposobne snage, te razvojem industrijskih pogona koji su vidno počeli utjecati na urbanistički plan grada gradeći nove industrijske zone. U tijeku pojačanog razvoja industrije, formirala su se nova radna mjesta što je privuklo stanovništvo iz prigradskih naselja i drugih gradova na preseljenje u Zagreb. Uoči Prvog svjetskog rata, gotovo četvrtina svih industrijskih pogona u Hrvatskoj i Slavoniji bila je smještena u Zagrebu, te se udvostručio broj industrijskih poduzeća koji su imali više od dvadeset zaposlenih⁴⁴ što potvrđuje da je grad postao svojevrсно gospodarsko čvorište odnosno ključno središte industrijalizacije. S porastom broja stanovnika i industrijskih pogona grad je postupno ušao u proces širenja pri čemu je ključan faktor u planiranju i oblikovanju industrijskog razvojnog

⁴⁰ Isto, str. 93.

⁴¹ Isto.

⁴² Isto.

⁴³ Usp. Goran Arčabić, "Zagrebačka industrijska baština u Registru kulturnih dobara Republike Hrvatske: pregled, stanje, potencijali.", u: *Informatica museologica* 38 (1-2) (2007), str. 23.

⁴⁴ Goran Arčabić, "Museum Project...", 2017., str. 102.

područja bio položaj željezničke infrastrukture. Područja predviđena za izgradnju industrijskih poduzeća i radničkih naselja bili su zapadni i istočni rub uže gradske jezgre, a izgradnjom tvorničkih kompleksa uz južnu granicu željezničke pruge, dodatno se ojačalo širenje grada prema jugu.⁴⁵ Do 1918. godine, gradila su se planska naselja za kvalificirane, uglavnom strane radnike, dok su spontano izgrađeni nestandardni stanovi omogućili smještaj velikom broju novopridošle nekvalificirane radne snage zbog čega se zagrebačka općina početkom 1920-ih uključila u rješavanje stambene krize izgradnjom stambenih jedinica za službenike Grada, radnike i siromašnije stanovništvo.⁴⁶

Razdoblje Prvog svjetskog rata ostavilo je neizbježan trag na proces zagrebačke industrijalizacije uzrokujući privremeni zastoj u njenom napretku, no stagnacija nije bila dugotrajna. U međuratnom razdoblju, točnije do kraja 1920-ih godina, zagrebačku industriju je pratio značajan progres uz mnoštvo ulaganja u taj sektor.⁴⁷ Koncentracija financijskog kapitala u Zagrebu omogućila je posebnu usmjerenost na razvoj industrije pri čemu su se investicije pretežno usmjeravale prema industrijskim sektorima koji su zahtijevali manje kapitala, ali su pružali najefikasniji i najbrži put do ostvarivanja profita.⁴⁸ Činjenica da na unutrašnjem tržištu nije postojala prekomjerna zasićenost potražnjom, a istodobno su potrošači imali značajne financijske mogućnosti, jedan je od razloga koji su pridonijeli takvom brzom i povoljnom razvoju industrije sve do 1925. godine.⁴⁹ Velika depresija, odnosno svjetska ekonomska kriza 1929./30. godine, donijela je ozbiljne posljedice na gospodarstvo diljem svijeta, pa tako i Hrvatske u kojoj je stanje recesije iznimno negativno utjecalo na industrijsku proizvodnju. U pojedinim industrijskim sektorima nastupio je zastoj, dok je u sektorima koji su postojali i prije početka Prvog svjetskog rata (primjerice u prehrambenoj, drvenoj i poljoprivrednoj industriji) došlo do pada industrijske proizvodnje zbog odvojenosti od svojih prethodnih izvoznih tržišta i povlačenja novih carinskih granica.⁵⁰ Ipak, domaći gospodarstvenici uspjeli su zadržati grad na poziciji industrijskog središta regionalnog značaja pri čemu se Zagreb smatrao pokretačem gospodarske snage, urbanog razvoja, porasta stanovništva i promjena

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ Usp. Ivana Žebec Šilj, *Industrija u Zagrebu*..., 2011., str. 46.

⁴⁸ Usp. Isto, str. 94.

⁴⁹ Usp. Isto.

⁵⁰ Usp. Isto.

demografske i društvene strukture.⁵¹ Najveći razvoj industrijskih pogona ovog razdoblja bili su vidljivi u kožnoj, metalnoj, grafičkoj i tekstilnoj industriji te industriji papira.⁵²

1.3.3. Razvoj industrije nakon Drugog svjetskog rata

Posljedice koje su proizašle iz svjetske ekonomske krize u prvoj polovici 20. stoljeća i razdoblja Drugog svjetskog rata, ostavile su značajan utjecaj na razvojni tijek industrije grada Zagreba. Zbog toga su intenzivni bili pokušaji ostvarivanja povoljnijih uvjeta za daljnji rast i razvoj industrije. U razdoblju nakon 1945. godine, pojavila su se primjetna poboljšanja u gospodarskom stanju, pokušaj povratka ekonomske stabilnosti i ponovno uspostavljanje temelja industrijskog napretka. Značaj industrije za državu sve više je jačao, te se naglašavao i dokazivao činjenicom da se izdvajao novac za izgradnju industrijskih postrojenja od čak 60 % cjelokupne državne investicijske svote.⁵³ Jedan od glavnih ciljeva tadašnjeg socijalističkog modela države bila je obnova zemlje industrijalizacijom, što je donijelo mnogo dobro osmišljenih i uspješno provedenih projekata.⁵⁴ Mnogi tadašnji projektni planovi uključivali su realizaciju spajanja i proširenja već postojećih struktura, te plansku i/ili neplansku izgradnju potpuno novih tvorničkih postrojenja i industrijskih zona. Iako je nekolicina industrijskih pogona bila smještena u samom gradskom središtu Zagreba, s vremenom su se promijenile potrebe u pristupima za razvojem industrijskih zona, ali i urbanističkih planiranja, tako što su nove tvornice počeli premještati odnosno graditi izvan šireg centra grada tj. u predgrađima. Potaknuti ideologijom, veliki industrijski kompleksi pojavili su se u istočnim i zapadnim predgrađima, u kombinaciji s novopodignutim stanovima čime su osigurali egzistenciju tisućama radnika koji su dolazili iz provincije.⁵⁵ Time se u razdoblju neposredno nakon rata bilježio porast izgradnje različitih infrastrukturnih objekata i građevina, te se javljala sve intenzivnija važnost socijalno-humanih aspekata prilikom planiranja i projektiranja arhitekture.⁵⁶ Polako se počelo odbacivati pristupanje industrijskim kompleksima kao isključivo funkcionalnim i ekonomsko prihvatljivim projektima, te se sve više u obzir uzimao socijalni faktor. Putem naprednih strategija i tehnologije, težilo se modernizaciji industrije i njene arhitekture, te

⁵¹ Goran Arčabić, "Museum Project Zagreb...", 2017., str. 102.

⁵² Usp. Ivana Žebec Šilj, *Industrija u Zagrebu...*, 2011., str. 95.

⁵³ Zrinka Paladino, "Industrijska arhitektura Lavoslava Horvata; Odabrani primjeri." *Prostor*, (19) 2(42), 2011, str. 379.

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ Goran Arčabić, "Museum Project Zagreb...", 2017., str. 102.

⁵⁶ Usp. Zrinka Paladino, "Industrijska arhitektura...", 2011., str. 378.

prilagođavanju suvremenim potrebama društva. Novi materijali, konstrukcijski pristupi i tehnološki napreci isticali su se u oblikovanju potpuno novih ili prenamijenjenih starih industrijskih pogona, a „standardizirano projektiranje armiranobetonskih konstrukcija prostranih hala s optimalnim osvjetljenjem radnih prostora“, često sa zupčastim/šed krovovima, na kraju je rezultiralo „novom i oblikovno čišćom industrijskom arhitekturom“.⁵⁷ Također, kako su se tvornički kompleksi sve više približavali oblicima stambenih i javnih struktura, definiranje prostora u projektnim zadacima obuhvaćalo je integraciju socijalnih i ekoloških parametara za poboljšanje kvalitete života uključivanjem različitih društvenih, radničkih, servisnih i sličnih sadržaja te pogodnih zelenih površina.⁵⁸ Dakle, osim u svrhu funkcionalnosti i estetičnosti, arhitekti su promišljali kako projektirati industrijska postrojenja u svrhu boljeg radnog okruženja odnosno kako bi bolje služili ljudima i radnicima. Tako se stvorio novi suodnos arhitekta kao stvaratelja i društva kao naručitelja što se očitavalo u novim oblikovnim standardima i tipologiji.⁵⁹

Poratno razdoblje zagrebačke industrijalizacije bilo je obilježeno snažnim progresom koji je pozitivno utjecao na mnoge gospodarske i društvene aspekte, a trajao je do razdoblja državnog osamostaljenja Hrvatske. Tekstilna, prehrambena i drvna industrija dominirale su poratnim razdobljem, no došlo je i do formiranja i razvitka novih industrijskih sektora. Do 1990-ih godina naglasak je bio prebačen s tzv. “tradicionalne” industrije na nove oblike tehnoloških, procesnih i teških industrija poput elektroindustrije, brodogradnje, petrokemije, metalurgije, naftne i metaloprerađivačke industrije i ostalih srodnih grana.⁶⁰ Na prostoru Zagreba, kao središta regionalne industrijalizacije, kroz gotovo dva stoljeća industrijskog razvoja izgradili su se i kasnije adaptirali brojni primjerci tvorničkih kompleksa. Utjecajem deindustrijalizacije, te brojnih političkih i ekonomskih faktora, većina zagrebačkih tvornica doživjela je gašenje proizvodnje, napuštanje i naposljetku propadanje. Danas je 90% tvorničkih objekata neiskorišteno i zapušteno, a samo je malen broj doživio obnovu i uspješnu prenamjenu.

⁵⁷ Usp. Isto, str. 379.

⁵⁸ Usp. Isto.

⁵⁹ Usp. Isto.

⁶⁰ Usp. Isto.

2. PRINCIPI VREDNOVANJA I ZAŠTITE INDUSTRIJSKE BAŠTINE

Sredinom 19. stoljeća, u Hrvatskoj je započela industrijska revolucija u kojoj je kroz dugo, gotovo 150-godišnje razdoblje bio izgrađen velik broj industrijskih pogona i kompleksa. Razdoblje nakon industrijske revolucije i njenog razvitka, poznato kao postindustrijsko doba, obilježeno je gubitkom prvobitne uloge i funkcije mnogih industrijskih postrojenja, kompleksa i krajolika u Hrvatskoj, ali i diljem svijeta. Kao rezultat toga, prostori su postali napušteni i zapušteni svjedoci prošlih vremena te je unatoč njihovoj širokoj rasprostranjenosti ovaj tip nasljeđa rijetko sustavno prezentiran i pravilno valoriziran. Nedostatak adekvatnog naglašavanja važnosti industrijske baštine dovelo je do toga da u društvu manjka svijest o njoj, odnosno da ono ne prepozna njen značaj i doprinos kulturnom nasljeđu lokalne, regionalne, a ponegdje i nacionalne razine. Industrija je imala izniman utjecaj ne samo na gospodarske, ekonomske i društvene aspekte, već i na razvoj arhitekture i procesa urbanizacije. Pojava i razvoj industrijalizacije oblikovali su strukturu grada redefiniranjem prostora i stvaranjem novih industrijskih zona. Razvoj industrije potaknuo je grad na širenje tako što su se gradili novi prometni putevi te se jačala infrastruktura i komunalno uređenje. Značaj industrijske arhitekture uviđen je i činjenicom da je prva inkorporirala nove građevinske tehnike i materijale. Nove tehnologije i oblici koristili su se i ispitivali prvo na industrijskim građevinama, a zatim na ostaloj arhitekturi, čime je postala ključni faktor razvoja modernizma i funkcionalizma.⁶¹ Postoji velik broj razloga zašto su industrijalizacija i industrijska arhitektura značajne za graditeljsku baštinu zbog čega je potrebno odrediti načine i kriterije vrednovanja, zaštite i obnove kako se ne bi izgubila njihova povijesna i kulturna vrijednost.

Industrijska baština predstavlja relativno novo polje istraživanja unutar područja graditeljske baštine. Zbog toga je najprije potrebno razumjeti njenu definiciju kako bismo se bolje upoznali s tematikom, a zatim s problematiziranjem njene vrijednosti te određivanjem kriterija potrebnih za njeno očuvanje. Koncept industrijskog nasljeđa, kako ga je definirao Američki institut arhitekata (AIA), obuhvaća materijalne oblike svjedočanstava društvenih, ekonomskih i tehnoloških razvoja, protežući se od razdoblja početaka industrijalizacije pa sve do nedavne prošlosti.⁶² Prema toj definiciji obuhvaćeni su spomenici tehničke kulture koji, osim tvornica, uključuju sve oblike

⁶¹ Sonja Ifko, "Arhitekturna baština industrijalizacije - mogućnost ponovne uporabe", u: *Iz muzejske teorije i prakse / Museum Theory and Practice* (1/2) 1998., str. 90.

⁶² Ljiljana Šepić, "Tehničko nasljeđe 19. i 20. stoljeća kao dio gradskog identiteta Zagreba." u: *Informatica museologica* 38(1-2) 2007., str. 30.

građevina vezanih uz pojavu parnog stroja i industrijsku revoluciju, te novih materijala proizašlih iz novonastalih industrijskih procesa.⁶³ Osim toga, industrijska baština obuhvaća sve oblike industrijskih sektora poput prometnih, prerađivačkih, proizvodnih, poljoprivrednih i sl. Tako je unutar definicije uključena i željeznička baština kao jedan od glavnih čimbenika industrijskog razvoja, a obuhvaća željezničke kolodvore i skladišta te infrastrukturne objekte vezane uz vodovod, struju i plin. Međutim, industrijska baština može obuhvaćati i nematerijalne aspekte koji uključuju tehnička znanja, radne organizacije, te sveobuhvatni i kompleksni kontekst koji izranja iz društvenih i kulturnih okvira tog nasljeđa⁶⁴ jer svjedoči ne samo o gospodarskom i ekonomskom razvitku, već i o ukupnom sociokulturološkom napretku cijelog društva.⁶⁵ Industrijska baština posjeduje duboki kulturni i društveni značaj jer ukazuje na društvene promjene tijekom vremena i način prilagodbe novim tehnologijama, što pomaže u shvaćanju pitanja kako je ta baština oblikovala identitet današnjice. Također, ona može posjedovati znanstvenu i tehnološku vrijednost u povijesti procesa proizvodnje, inženjerstva i izgradnje ili imati estetske kvalitete koje proizlaze iz njene arhitekture, dizajna ili planiranja, no sve su te vrijednosti svojstvene samom lokalitetu u kojem se nalazi, njegovoj strukturi, komponentama, strojevima i okruženju u industrijskom krajoliku.⁶⁶

U trenucima deindustrijalizacije i moguće potpune likvidacije građevina i tehnologije, industrijsko nasljeđe postaje temom za širu stručnu i ostalu javnost, a jedan od glavnih razloga je činjenica da u svijesti ljudi još uvijek prevladava stav o negativnoj ulozi industrijskog nasljeđa kao nešto što je ruševno, bučno, ekološki i prostorno neprihvatljivo, te kao takvo smetnja razvoju arhitekture i prostora.⁶⁷ Upravo zbog nedostataka šire svijesti o važnosti industrijske baštine većina primjeraka ove baštine propada te se postupno gubi njihova povijesna i kulturna vrijednost. Pitanja o zaštiti i očuvanju industrijskog nasljeđa počela su se pojavljivati tek sredinom prošloga stoljeća, prvo u svijetu, a zatim i u Hrvatskoj.

⁶³ Isto.

⁶⁴ Usp. Stjepan Zlatić i Maja Krtalić, "Dokumentacija o industrijskoj i tehničkoj baštini", u: *Libellarium* 10(1) 2017., str. 79.

⁶⁵ Branko Nadilo i Krešimir Regan, "Otkrivanje ljepote u napuštenim sadržajima", u: *Građevinar* 67 (1/2015) 2015., str. 79.

⁶⁶ Usp. Neil Cossons, "Why preserve... ", 2012., str. 10.

⁶⁷ Mirjana Goršić, "Uvod", 2001., str. 18.

2.1. Doprinos industrijske arheologije

Industrijska arheologija je znanost koja se bavi prvenstveno analizom i proučavanjem preostalih tehnoloških i industrijskih artefakata s ciljem razumijevanja njihovih povijesnih, kulturnih i tehničkih značajki. Jedna od često citiranih definicija struke opisuje industrijsku arheologiju kao znanstvenu granu koja se, u kombinaciji sa terenskim radom, bavi istraživanjem, interpretacijom i opisivanjem dokumenata, artefakata, naselja i objekata industrijskog društva, a ako je u mogućnosti, i očuvanjem materijalnog aspekta baštine.⁶⁸ Ovo područje obuhvaća široki spektar istraživačkih tema, što pridonosi njegovoj interdisciplinarnosti. Istraživanja, povezana s ciljevima i principima industrijske arheologije, provode razne znanstvene struke poput povjesničara, povjesničara umjetnosti, arhitekata te inženjera geodezije, građevinarstva i strojarstva.⁶⁹

S obzirom da je Velika Britanija bila pokretač industrijske revolucije, logično je da se na tim prostorima među prvima pojavila i svijest o očuvanju takve baštine. Nastala je u vrijeme industrijske stagnacije u Europi, sredinom prošloga stoljeća, putem organizacije zainteresiranih i entuzijastičnih individualaca koji su se u počecima razvoja industrijske arheologije bavili istraživanjem arheoloških ostataka rane industrijalizacije 17. i 18. stoljeća, te pitanjima njene zaštite.⁷⁰ Europa se u to vrijeme oporavljala od posljedica Svjetske ekonomske krize, te se počela susretati s novim tehnologijama što je dovelo do postupnog gašenja određenih industrijskih sektora. Industrijska postrojenja i zone su se počele napuštati zbog čega su ostale bez svoje primarne funkcije, a takve posljedice višegodišnjih neodržavanja su dovele do materijalnih oštećenja, pa i propadanja građevina. U početku razvijanja industrijske arheologije, istraživači su uglavnom bili mladi arheolozi amateri i entuzijasti koji su postali svjesni značaja industrijske baštine. Svojim radom pružili su iscrpne opise i interpretacije cijelih pojava, ali i razvoja industrije čime su među prvima pridonijeli valorizaciji industrijske baštine.⁷¹ Međutim, prvo službeno prihvaćanje industrijske arheologije kao znanstvene discipline bilo je 1955. godine kada je, u časopisu zvanom *The Amateur Historian*, pojam javno primijenio Michael Rix, britanski

⁶⁸ Usp. Branko Nadilo i Krešimir Regan, "Otkrivanje ljepote...", 2015., str. 80.

⁶⁹ Isto, str. 79.

⁷⁰ Usp. Sonja Ifko, "Arhitekturna baština industrijalizacije...", 1998., str. 90.

⁷¹ Usp. Branko Nadilo i Krešimir Regan, "Otkrivanje ljepote...", 2015., str. 79.

povjesničar sa Sveučilišta u Birminghamu.⁷² U tom su razdoblju industrijski arheolozi prvenstveno bili usmjereni na istraživanja tehnologija industrijskih procesa i preživjelih artefakata te istraživanja tehnoloških dostignuća industrijskih arhitektura što je već tijekom 1960-ih rezultiralo zaštitom prvih spomenika koji su svjedočili o industrijskoj prošlosti nacije.⁷³

Danas je industrijska arheologija prisutna i u formalnim obrazovnim sustavima postdiplomskih i dodiplomskih studija pretežito europskih sveučilišta, što pokazuje njen napredak kao znanstvene discipline. Time se još više potvrđuje njena važnost u vezi pitanja očuvanja industrijske baštine, te znatno utječe na razvoj kvalitetnijeg pristupanja zaštiti baštine iz razdoblja industrijske revolucije.⁷⁴

2.2. Vrednovanje i zaštita industrijskog nasljeđa u svijetu

U 19. stoljeću se konzervatorska struka usredotočila na pojedinačne umjetnine i rijetke predmete često estetskih ili povijesnih vrijednosti nastojeći zaustaviti procese promjena uzrokovane zubom vremena, ali i procesima modernizacije.⁷⁵ Dugi je niz godina industrijska baština bila neprepoznata i neistražena. Gotovo stoljeće nakon uspona industrijske revolucije, započele su prve težnje zaštite i vrednovanja industrijske baštine u svijetu. Početak aktivnog djelovanja u korist zaštite industrijskog nasljeđa, pojavilo se prije pedesetak godina u Velikoj Britaniji. Nakon uvođenja industrijske arheologije kao znanstvene discipline, svijest o vlastitom industrijskom nasljeđu proširila se Europom 70-ih i 80-ih godina 20. stoljeća, što je potaknulo različite organizacije na pokretanje posebnih programa obnove industrijskih građevina i kompleksa.⁷⁶ Danas u svijetu postoje mnogi primjeri dobro prepoznate, vrednovane i obnovljene odnosno zaštićene industrijske baštine. Luka grada Bostona (SAD), rekonstruirana 1957. godine, bila je prvi sačuvani i valorizirani objekt tehničke baštine u Sjedinjenim državama, dok u Europi obnova industrijske baštine prvi puta primijenjena na industrijskom kompleksu na londonskom

⁷² Isto.

⁷³ Usp. Tamara Rogić, "Sustav kriterija zaštite i njen značaj", u: *Grad za 21. stoljeće*, Karlovac: Nakladništvo Društva arhitekata, građevinara i geodeta Karlovac., 2001., str. 39.

⁷⁴ Sonja Ifko, "Arhitekturna baština industrijalizacije...", 1998., str. 91.

⁷⁵ Anetta Kępczyńska-Walczak, "Industrial heritage revitalisation as a wordplay", u: *Envisioning architecture: image, perception and communication of heritage*, Lodz University of Technology (2015.), str. 41.

⁷⁶ Isto, str. 42.

Covent Gardenu 1970-ih godina.⁷⁷ Primjetno je vremensko odstupanje između ove dvije države što nam naravno govori da su interesi u pitanjima zaštite industrijskog nasljeđa varirali, te da su SAD bile među inicijatorima aktivnog pristupa zaštiti industrijskog nasljeđa. Razlikovali su se i pristupi te ciljevi istraživanja industrijskog nasljeđa. U Velikoj Britaniji je primjerice fokus bio na izučavanju ostataka industrijske revolucije poput prvog parnoga stroja te početaka razvoja željeznica i moderne proizvodnje željeza i čelika.⁷⁸ Suprotno tomu, kontinentalna Europa se usredotočila na istraživanje materijalnih artefakata poput objekata i građevina u kojima se odvijala industrijska proizvodnja, dok je u skandinavskom području naglasak bio na proučavanju društvenih aspekata industrijalizacije.⁷⁹

2.2.1. Strane organizacije u sklopu zaštite industrijskog nasljeđa

Početak međunarodne regulative zaštite industrijskog nasljeđa označio je ICOM 1957. godine. U Deklaraciji Međunarodnog savjeta za muzeje, zaštita se prvenstveno odnosila na spomenike tradicijskog graditeljstva u kojima je bila uključena i industrija s ostalim djelatnim namjenama, pri čemu je pristup zaštiti graditeljske baštine bio *in situ*, odnosno očuvanje nasljeđa na izvornom mjestu. Ukoliko je to bilo nemoguće, dopuštalo se preseljenje objekta u novoizabranu, ali jednako kvalitativnu sredinu.⁸⁰ Takav princip zaštite, u struci je bio prisutan sljedećih četrdeset godina.

Cilj osnivanja međunarodne nevladine organizacije ICOMOS (*The International Council on Monuments and Sites*, Međunarodni savjet za spomenike i mjesta) 1965. godine bio je okupiti stručnjake različitih znanstvenih disciplina u svrhu razvoja smjernica i kriterija potrebnih za zaštitu i konzerviranje spomenika, te boljeg razumijevanja njihove vrijednosti.⁸¹ Godinu ranije je u Veneciji odobrena *Mletačka povelja o konzerviranju i restauriranju spomenika i nalazišta*. Ona je postavila osnovna stručna načela i usmjerenja koja su se kasnije počela primjenjivati i na industrijsku baštinu. Sljedećih nekoliko godina su bile potrebne dodatne dorade. U jednom od

⁷⁷ Usp. Helena Bunijevac, "Željeznička industrijska baština: resurski koji vapi za identifikacijom i valorizacijom", u: *Informatica museologica* 38 (1-2) 2007., str. 33.

⁷⁸ Usp. Miljenko Smokvina, "Industrijska baština...", 2010., str. 22.

⁷⁹ Usp. Isto, str. 23.

⁸⁰ Usp. Helena Bunijevac, "Željeznička industrijska baština...", 2007., str. 33.

⁸¹ Usp. ICOMOS/TICCIH Memorandum of understanding <https://ticcih.org/about/icomosticcih-memorandum-of-understanding/> (Pregledano: 21.9.2023.)

načela za analizu, konzerviranje i strukturalno saniranje arhitektonske baštine, u Općim kriterijima, isticalo da se vrijednost takve baštine ne ograničava samo na njenim fizičkim elementima, već se uključuje cjelovitost i integritet građevine zbog čega se pristup uklanjanja unutarnjih struktura, zadržavajući samo fasadu, ne slaže s konzervatorskim načelima.⁸²

U posljednjih dvadeset godina diljem Europe iznimno raste svijest struke o važnosti valoriziranja, očuvanja i možebitne prenamjene industrijske baštine što se očituje organiziranjem raznih međunarodnih projekata i inicijativa. *European Route of Industrial Heritage* iz 2002. godine bio je među prvim pokrenutim projektima 21. stoljeća čiji je cilj bio, među ostalim, prezentacija i upoznavanje različitih europskih primjeraka industrijske baštine. Kroz taj projekt nastojalo se zaštititi industrijsku baštinu, podići svijest o vrijednosti ovog nasljeđa te iskoristiti potencijale u „svrhu održivog ekonomskog razvoja nekadašnjih industrijskih regija“.⁸³ Već su 2003. godine ciljevi navedenog projekta zaživjeli unutar europski razvijenih industrijskih država poput Nizozemske, Velike Britanije i Njemačke, inače središta nekadašnje industrijske revolucije.⁸⁴ Uz stvaranje zajedničkih marketinških i promidžbenih strategija, projekt je umrežio središnje muzejske ustanove pojedinih regija i lokalna odredišta koji predstavljaju primjere industrijskog nasljeđa, te sastavio svojevrstne rute industrijske baštine na regionalnoj i europskoj razini.⁸⁵ Do 2007. godine projekt je imao umreženo više od 400 lokaliteta industrijske baštine u Europi raspoređenih kroz sveukupno 28 država.⁸⁶

Jedna od važnijih inicijativa vezanih uz industrijsko nasljeđe, bila je sastanak savjetodavnog odbora ICOMOS-a 2011. godine. Na njegovom zasjedanju formirao se skup načela pod nazivom *The Dublin principles* koji se odnosio na zaštitu industrijskog nasljeđa.⁸⁷ Točnije, obratili su pažnju na negativne utjecaje promjenjivih ekonomskih trendova i nedovoljne kolektivne svijesti o potrebi zaštite industrijskog nasljeđa, predviđajući njegovo propadanje zbog iznimne strukturne osjetljivosti.⁸⁸ Vijeće Europe različitim strategijama također sudjeluje u promoviranju važnosti industrijske baštine. U svome izvještaju iz 2013. godine, Vijeće je dalo savjete o očuvanju

⁸² Usp. Helena Bunijevac, "Željeznička industrijska baština...", 2007., str. 33.

⁸³ Goran Arčabić, "Zagrebačka industrijska baština....", 2007., str. 22.

⁸⁴ Usp. Isto.

⁸⁵ Usp. Isto.

⁸⁶ Isto.

⁸⁷ Usp. Stjepan Zlatić i Maja Krtalić, "Dokumentacija o...", 2017., str. 78.

⁸⁸ Isto.

europske inudstrijske baštine namijenjene onima koji donose odluke na nacionalnoj razini.⁸⁹ Godinu kasnije donesena je Europska strategija za promociju industrijske baštine u kojoj su se predstavile preporuke za različita područja vezana uz zaštitu i upotrebu industrijske baštine, a koje obuhvaćaju promicanje pozitivne slike industrijske baštine u javnosti u svrhu podizanja svijesti te suradnju svih važnih aktera vezanih uz industrijsku baštinu.⁹⁰

Osim međunarodnih skupova, u svrhu promoviranja važnosti očuvanja i zaštite industrijskog nasljeđa koriste se i tiskovni mediji kako bi ga se još više približilo javnosti. U takvoj promociji sudjeluju i međunarodne organizacije kao što je *Europa Nostra*, koja se bavila ovom tematikom u istoimenom časopisu kojeg je tiskala u posebnom broju početkom 2006. godine, te UNESCO koji se u svojim publikacijama koje se bave kulturom i očuvanjem svjetske kulturne baštine, uostalom bavi i temama vezanim uz industrijsku baštinu.⁹¹

2.2.2. Nižnijtagilska povelja o očuvanju industrijske baštine

Za opstanak industrijske baštine, od presudne je važnosti konstantno osvještavati javnost, ali i struku, o značajnim vrijednostima koje nose industrijska nasljeđa, te problematizirati i nalaziti rješenja u sustavima očuvanja, vrednovanja i obnove. Jedna od najvažnijih međunarodnih organizacija, koja svoj rad posvećuje tematici očuvanja i prezentiranja industrijskog nasljeđa na europskoj i svjetskoj razini, svakako je organizacija *The International Committee of the Conservation of the Industrial Heritage* odnosno skraćeno TICCIH.⁹² Kao svjetska organizacija, formalno je osnovana u Velikoj Britaniji 1973. godine. Od tada se približno svake tri godine s povremenim odstupanjima, održavaju kongresi ili generalne skupštine u mjestima poput Grenoblea, Lowellia i Bostona u SAD-u, Beča i Vordernberga, Bruxellesa, Barcelone, Madrida i Montreala, Atene itd.⁹³

Djeluje kroz različite nacionalne udruge određenih zemalja u kojima se aktivno vodi računa o konzerviranju industrijske baštine. Točnije, obuhvaća one zemlje u kojima postoji prihvaćeno

⁸⁹ Isto.

⁹⁰ Isto.

⁹¹ Usp. Miljenko Smokvina, "Industrijska baština...", 2010., str. 23.

⁹² Usp. ICOMOS/TICCIH Memorandum of understanding <https://ticcih.org/about/icomosticcih-memorandum-of-understanding/> (Pregledano: 21.9.2023.)

⁹³ Stephen Hughes, "TICCIH, ICOMOS & The World Heritage", u: *Monographic Publication of ICOMOS Slovenia – Protection and Reuse of Industrial Heritage: Dilemmas, Problems, Examples*, 2017., str. 86.

nacionalno tijelo za industrijsku baštinu. Unutar njihovog djelovanja sudjeluju mnogobrojne znanstvene struke poput arhitekata, povjesničara umjetnosti, konzervatora, povjesničara, arheologa i ostalih struka zainteresiranih za očuvanje industrijskog nasljeđa. Područje interesa usmjereno je na ostatke industrijske revolucije poput industrijskih zona, struktura i infrastrukture, strojeva i opreme, naselja, krajolika, proizvodnih procesa, arhivske dokumentacije te usvojenih znanja i vještina.⁹⁴ Uz prezentaciju i promociju dostupnog industrijskog nasljeđa, nastoje unaprijeđivati dokumentaciju, istraživanje i tumačenje ove baštine potičući međunarodnu suradnju. Dugoročno surađuje i s ICOMOS-om kojem se službeno pridružio 1985. godine. Formalni sporazum između ICOMOS-a i TICCIH-a potpisan je 2000. godine na Milenijskom kongresu u Londonu, u kojem TICCIH dobio ulogu posebnog savjetnika ICOMOS-a odnosno on ga ovim sporazumom prihvaća kao Stručni odbor za industrijsku baštinu.⁹⁵ Kroz međusobnu suradnju razmjenjuju informacije i provedena istraživanja te surađuju u širenju svijesti o očuvanju industrijskog nasljeđa diljem svijeta.

Sve do početaka 20. stoljeća, koncept industrijskog nasljeđa tumačio se kroz različite definicije u različitim strukama. Mnogi svjetski i europski znanstvenici i istraživači industrijskog nasljeđa izražavali su mišljenje o nedovoljnom prepoznavanju vrijednosti i istraživanju industrijske baštine. Zaključili su kako nema jasne reference ili teorijskog “korpusa” na kojem bi se mogla temeljiti zaštita i očuvanje tih fizičkih ostataka.⁹⁶ Vodeći se tom problematikom, organizacija je zajedno sa ICOMOS-om izrazila želju za izdavanjem određenih temeljnih načela koji bi se doticali vrijednosti industrijske baštine te važnosti njenog očuvanja dajući određene konstruktivne smjernice. Na općoj skupštini ICOMOS-a u gradu Parizu 28. studenoga 2011. godine, odredila se aktualna definicija pojma industrijske baštine navodeći kako ona uključuje materijalna sredstva (pokretna i nepokretna), a i nematerijalna poput tehničkog znanja i kompleksnog društvenog i kulturnog nasljeđa koje je formiralo život zajednica te unijelo velike organizacijske promjene u društvu.⁹⁷ Potpisnici su bili predsjednik TICCIH-a Eusebi Casanelles i domaćin kongresa Eugene Logonovi, a nakon brojnih razmatranja taj je pristup potvrdio ICOMOS 2011. godine kao „*ICOMOS* -

⁹⁴ Isto, str. 83.

⁹⁵ Usp. Isto, str. 86.

⁹⁶ Isto, str. 93.

⁹⁷ Dublin principles, <https://ticcih.org/about/about-ticcih/dublin-principles/> (Pregledano 22.9.2023.)

TICCIH Principles for the Conservation of Industrial Heritage Sites, Structures, Areas and Landscapes“, još poznatom kao *The Dublin Principles*.⁹⁸

Povelja o očuvanju industrijske baštine iz Nizhny Tagila ubraja se među najvažnije suvremene dokumente o određivanju vrijednosti, načela obnove i očuvanja industrijskog nasljeđa. Potpisana je na Međunarodnoj konferenciji o industrijskoj baštini održanoj u Rusiji u gradu Nižnji Tagil (rus: Нижний Тагил, engl. Nizhny Tagil) 17. srpnja 2003. godine pod vodstvom organizacije Međunarodnog udruženja za očuvanje industrijske baštine.⁹⁹ Obuhvaća sedam točaka: *Definiranje industrijske baštine; Vrijednosti industrijske baštine; Važnost identificiranja, evidentiranja i istraživanja; Pravna zaštita; Održavanje i konzerviranje; Školovanje i osposobljavanje te Prezentacija i interpretacija*. Prema načelima povelje se industrijsku baštinu definira kao sve materijalne ostatke vezane uz industrijsku kulturu, koji imaju društvenu, povijesnu, tehnološku, znanstvenu ili arhitektonsku vrijednosti, a obuhvaćaju zgrade, radionice, strojeve, tvornice, rudnike, mlinove, skladišta, infrastrukture te područja poput industrijskih zona i naselja koja su bila namijenjena društvenim aktivnostima povezanim s industrijom.¹⁰⁰ Vrijednost industrijske baštine izražava se kroz različite aspekte koje je važno spominjati kako bi se osvijestila okolina. Jedan od glavnih razloga je njen sveukupni utjecaj na društvo budući je pojava industrije unijela nove proizvodne tehnologije koje su u potpunosti promijenile gospodarski i društveni tijek razvoja. Kako bi se industrijska baština očuvala za buduće naraštaje, u Povelji se naglašuje da svaki oblik industrijske baštine valja identificirati, inventarizirati i zaštititi. Temelj istraživanja industrijske baštine je proces evidentiranja fizičkih značajki i stanja lokacije prije bilo kakvih intervencija.¹⁰¹ Evidencija mora sadržavati opise, fotografije, crteže i video zapise objekata, s referencama na prateću dokumentaciju.¹⁰² Važan segment u pristupu očuvanja industrijske baštine trebale bi imati i zakonodavne vlasti uvođenjem jasno određenih zakona koji bi štitili industrijsko nasljeđe i tako postigli prevenciju mogućih intervencija koje bi išle u štetu navedenih objekata. Potporom nacionalnih i lokalnih vladinih organizacija baština bi bila potpuno zaštićena i ne bi se

⁹⁸ Stephen Hughes, “TICCIH, ICOMOS...”, 2017., str. 86.

⁹⁹ "The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage / Nižnijtagilska povelja o očuvanju industrijske baštine", u: *Povijest u nastavi*, (VIII) 15 (1), 2010., str. 169.

¹⁰⁰ "The Nizhny Tagil Charter...", 2010., str. 169.

¹⁰¹ Isto, str. 171.

¹⁰² Isto.

kompromitirao njen povijesni integritet i autentičnost lokacije i materijala.¹⁰³ U povelji se naglašavaju i pristupi očuvanja industrijske baštine odnosno navode određena konzervatorska načela. Zagovara se načelo očuvanja *in situ* kao primarne metode. Razgradnja i premještanje građevine ili strukture prihvatljivo je jedino u slučaju kada je rušenje lokaliteta zatraženo zbog izrazitih ekonomskih ili socijalnih potreba.¹⁰⁴ Prenamjena industrijskog lokaliteta ili građevine u svrhu njene konzervacije je prihvatljivo u kontekstu načela zaštite industrijskog nasljeđa osim ako je cjelina od iznimne povijesne važnosti.¹⁰⁵ Intervencije moraju biti reverzibilne sa što minimalnim učinkom, sve neizbježne promjene trebaju se dokumentirati, a uklonjeni dijelovi značajnih materijala ili elemenata moraju biti evidentirani i sigurno pohranjeni.¹⁰⁶ Posljednja tema naglašava bit samog kongresa i ove povelje, a to je poziv na suradnju i uključivanje raznih organizacija i znanstvenih struka kako bi se proširila svijest o važnosti očuvanja industrijske baštine.

2.3. Vrednovanje i zaštita industrijskog nasljeđa u Hrvatskoj

Industrijska revolucija u Hrvatsku je došla sa znatnim zaostatom, u usporedbi s ostalim razvijenim europskim državama. Posljedice kasnijeg razvitka industrije utjecale su i na svijest javnosti i struke u kontekstu propitkivanja važnosti zaštite i vrednovanja industrijskog nasljeđa. Počeci razvitka spoznaje o takvoj tematici pojavili su se prije pedesetak godina. Godine 1982. su se u znanstvenim časopisima u Hrvatskoj pojavili prvi stručni tekstovi o industrijskoj arheologiji čime je započeo proces prikupljanja literature o zadanoj temi kao i o idejama o očuvanju industrijske baštine.¹⁰⁷ Tek tijekom 1990-ih godina je porasla svijest struke o vrijednostima, prepoznavanju i vrednovanju industrijske baštine. Prvi pokušaji bili su vidljivi u popisivanju broja spomenika kategoriziranih kao industrijska arhitektura, u inventar spomenika Republike Hrvatske.¹⁰⁸ Međutim, zabilježen je bio vrlo malen broj lokaliteta. Tada se nije provodio sustavni pristup vrednovanja industrijske arhitekture, već je djelomice bio obuhvaćen u sklopu *Projekta popisa i procjene štete na spomenicima kulture* pri čemu je tijekom evidentiranja objekata naglasak

¹⁰³ Isto, str. 172.

¹⁰⁴ Isto, str. 174.

¹⁰⁵ Isto.

¹⁰⁶ Isto, str. 175.

¹⁰⁷ Usp. Miljenko Smokvina, "Industrijska baština...", 2010., str. 37.

¹⁰⁸ Usp. Tamara Rogić, "Sustav kriterija...", 2001., str. 37.

bio na ratom zahvaćenim područjima.¹⁰⁹ To je rezultiralo zanemarivanjem većeg broja primjera industrijske baštine u područjima koja nisu bila zahvaćena ratom. Tako je u Zagrebu i Rijeci, gradovima koji su povijesno bili najrazvijenija industrijska središta u Hrvatskoj, bila zabilježena po jedna industrijska građevina, dok je primjerice u Vukovaru bilo njih devet, a neki od preventivno zaštićenih primjera bili su Željeznički kolodvor u Sisku, Upravna zgrada Rikard Benčić u Rijeci, mlinovi u Vukovaru, kompleks proizvodnje i točionice Jamničke kiselice itd.¹¹⁰ Iako je rješenjem o preventivnoj zaštiti spomenika kulture 1980-ih godina jedina zaštićena građevina u kategoriji industrijske arhitekture u Zagrebu bio Paromlin, začetkom pokušaja sustavnog inventariziranja industrijskog nasljeđa u Hrvatskoj, možemo, kako je već navedeno, smatrati inicijativu *Projekta popisa i procjene ratne štete na spomenicima kulture*.¹¹¹

Kako bi se očuvalo i zaštitilo industrijsko nasljeđe, potreban je odgovarajući sustav pravila, kriterija i zaštitnih mjera. U procesu zaštite nasljeđa, prvi korak je dokumentacija industrijskog ili tehničkog predmeta ili cjeline. Analiziranje funkcija sadržaja pojedinih dijelova tvornice u kontekstu proizvodnih procesa, te razumijevanje njihovih međusobnih funkcionalnih veza, predstavljaju ključne parametre za razumijevanje, vrednovanje i pravilni pristup očuvanju i interpretaciji industrijskog kompleksa.¹¹² Dokumentiranje obuhvaća prikupljanje podataka, vezanih uz predmet istraživanja unutar industrijske baštine, u pisanom, tiskanom ili digitalnom obliku. U dokumentima se izdaju informacije o razvojnom procesu izgradnje građevina ili kompleksa i povijesti nastanka, o arhitektonskoj analizi eksterijera, interijera i konstrukcije, te korištenim građevinskim materijalima i tehnikama izgradnje. Osim tekstualnih opisivanja i bilježenja, važno je vizualno evidentirati građevinu i lokaciju. Potrebno je naglasiti da se zaštitom industrijskog nasljeđa bave različite znanstvene struke i institucije. Pošto u Hrvatskoj ne postoji univerzalni pristup u određivanju kriterija vezanih za vrednovanje industrijske baštine, tako pojedine ustanove u sklopu istraživanja industrijske baštine provode posebne analize i izvješća.¹¹³ Takvoj vrsti dokumentacije pripadaju arhivski popisi i opisi građe, muzejski popisi i opisi

¹⁰⁹ Usp. Marina Pretković, "Tvornica „Nada Dimić“ u Zagrebu – povijesni pregled, problemi zaštite i mogućnosti revitalizacije", u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, (37/38) 2013., str. 127.

¹¹⁰ Tamara Rogić, "Sustav kriterija...", 2001., str. 37.

¹¹¹ Isto.

¹¹² Usp. Biserka Dumbović Bilušić, "Zaštita i obnova industrijskog krajolika željeznice u Zagrebu: mogući koncept razvoja", u: *Informativa museologica* 38 (1-2) 2007., str. 45.

¹¹³ Usp. Stjepan Zlatić i Maja Krtalić, "Dokumentacija...", 2017., str. 82.

predmeta, te popratna dokumentacija muzeja ili drugih ustanova.¹¹⁴ Iako je izuzetno poželjno uključivati što više različitih znanstvenih disciplina u procese istraživanja i očuvanja industrijske baštine, potrebno je formirati jasno određena mjerila vrednovanja i zaštite kako bi rezultat bio što kvalitetniji.

Trenutačno u Hrvatskoj nedostaje precizno definiran zakonodavni okvir kojem bi se odredila zaštita isključivo industrijskog i tehničkog nasljeđa. Regulacija zaštite industrijskog nasljeđa primjenjuje se *Zakonom o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara Republike Hrvatske* kojeg provodi Ministarstvo kulture i medija.¹¹⁵ No, unutar Zakona, industrijska baština nije evidentirana kao posebna cjelina odnosno kategorija već se navodi kao dio nepokretnog kulturnog dobra.¹¹⁶ Pri tome se može zaštititi kao pojedinačan objekt ili kao cjelina, a u popis spadaju i ostali tehnički objekti vezani uz industrijske procese. To nam ukazuje kako zakonodavne vlasti danas industrijsku baštinu i dalje ne prepoznaju kao važan dio kulturne baštine iznimnih vrijednosti koju vrijedi zasebno istaknuti i izdvojiti. Nadalje, važnu ulogu u valorizaciji i evidentiranju industrijske baštine ima Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske. Na osnovi Uputa za vrednovanje kulturnih dobara, odabrani spomenici upisuju se u spomenuti Registar na Listu preventivno zaštićenih, Listu zaštićenih spomenika kulture ili na Listu kulturnih dobara od nacionalnog značenja. U *Uputama o načinu utvrđivanja sustava mjera zaštite kulturnih dobara* prepoznaje se industrijsku baštinu kao potkategoriju nepokretnog kulturnog dobra gdje se posebno nabrajaju stambeno-poslovne zgrade, zanatske i industrijske građevine, inženjerske građevine, te ostale srodne vrste objekata, a pod pojmom kulturnog krajolika se posebno navodi i industrijski krajolik.¹¹⁷ U svim većim gradovima Hrvatske postoje konzervatorski odjeli sa širokim djelokrugom rada koji uključuje i skrb nad industrijskom baštinom.¹¹⁸ Njihova funkcija u zaštiti kulturnog nasljeđa, u što spada i industrijsko nasljeđe, te očuvanju istog, je iznimno važna jer postupcima evidentiranja i valoriziranja određene baštine, prilikom izrade konzervatorskih elaborata, utvrđuju njihovu vrijednost. U gradu Zagrebu se kulturna baština, a time i industrijska, zaštićuje unutar nadležnosti Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode. On se bavi planiranjem zaštite i očuvanja donoseći određene mjere,

¹¹⁴ Isto.

¹¹⁵ *Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara Republike Hrvatske*, <https://zakon.hr/z/340/Zakon-o-za%C5%A1titi-i-o%C4%8Duvanju-kulturnih-dobara>, (Pregledano: 21.9.2023.)

¹¹⁶ Usp. Isto.

¹¹⁷ Usp. Miljenko Smokvina, "Industrijska baština...", 2010., str. 30.

¹¹⁸ Isto, str. 30.

uvjete i dozvole. Izradom konzervatorskih elaborata u posljednjih dvadeset godina Zavod provodi i istraživanje, valorizaciju i kategorizaciju industrijskog nasljeđa. Točnije, kategoriziranje i valoriziranje „postojeće graditeljske strukture“ (NN 69/99., članak 56. Zakona) provodi se odredbama Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara (NN, 69/99., 151/03., 87/09. i 88/10.) sukladno s „mjerama zaštite i očuvanja nepokretnih kulturnih dobara određenih postojećom Konzervatorskom dokumentacijom za Generalni urbanistički plan (GUP) grada Zagreba“.¹¹⁹ Prilikom izrade konzervatorskih elaborata za industrijske lokalitete, Zavod se vodio osnovnim principima valorizacije graditeljske strukture što uključuje četiri stavke: „Utvrđivanje arhitektonske, kulturno-povijesne i povijesno-umjetničke vrijednosti; Razmatranje značaja predmetne građevine ili sklopa unutar slike grada ili slike uličnog poteza; Utvrđivanje očuvanosti namjene te Utvrđivanje očuvanosti građevinskog stanja u pogledu konstrukcije, volumena, detalja, materijala i drugog“.¹²⁰ Prema tim kriterijima kategorizirao se sveukupni broj analiziranih zagrebačkih industrijskih građevina i sklopova. Industrijska baština grada Zagreba stoga je, prema tekstu Zrinke Paladino, podijeljena u tri skupine: „Industrijska arheologija upisana u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske; Industrijska arheologija pod preventivnom zaštitom te Industrijska arheologija s obilježjima povijesne graditeljske strukture zaštićena kao integralni dio zaštićene povijesne urbane cjeline grada Zagreba“.¹²¹ Prva skupina podijeljena je u dvije podskupine koje razlikuju industrijsku baštinu kao sklopove ili pojedinačne građevine.

U posljednjih desetak godina, zamijećen je bio rast upisanih i zaštićenih primjera industrijske baštine u Registar, no broj i dalje nije zadovoljavajući. Prema iskazanim podacima iz 2007. godine, Registar je obuhvaćao sveukupno pet povijesnih industrijskih cjelina i tvorničkih građevina grada Zagreba, a broj se udvostručio do 2010. godine, kada je Registar obuhvaćao jedanaest primjera od čega je šest industrijskih kompleksa te pet tvorničkih pojedinačnih građevina.¹²² Nažalost je do danas brojka od jedanaest upisanih i zaštićenih primjera industrijske baštine ostala nepromijenjena. Kriteriji vrednovanja u Registru nisu posve jasno određeni odnosno nije obrazložen konkretan razlog upisa primjera industrijskog nasljeđa što stvara problem jer nisu određene ni čvrsto

¹¹⁹ Zrinke Paladino, "Zaštita zagrebačke industrijske baštine izradom konzervatorskih elaborata Gradskoga zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu", u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 33/34 (33/34) 2009., str. 147.

¹²⁰ Isto., str. 148.

¹²¹ Isto.

¹²² Marina Pretković, "Tvornica „Nada Dimić“...", 2013., str. 127.

utemeljene metode potrebne za istraživanje industrijske baštine, što rezultira procesom raznovrsnog prikupljanja dokumentacije koji komplicira izradu sveobuhvatnog inventara industrijske baštine.¹²³ Kako je ova kategorizacija zagrebačke industrijske baštine provedena valorizacijom osnovnih načela, zaključuje se da u Hrvatskoj u sklopu zaštite industrijske baštine ne postoji konkretno postavljeno mjerilo u određivanju kriterija valorizacije kojima se preispituje važnost i značaj elemenata industrijske baštine. Nedostatak jasno određenih smjernica pomoću kojih se prikupljaju podaci istražene baštine može dovesti do subjektivnih pristupa odnosno dobivanja različitih rezultata.

2.3.1. Metode zaštite industrijskog nasljeđa

Unatoč tome što je industrijsko nasljeđe u Hrvatskoj prihvaćeno kao podvrsta nepokretnih kulturnih dobara i dalje nedostaje adekvatna pozornost pri evidentiranju, vrednovanju i zaštiti. Radi se o skupini nasljeđa s vrlo upitnom budućnošću jer je podložna riziku propadanja radi zanemarivanja odgovornih u održavanju građevina i provođenju adekvatnog sustava zaštite. Problemi mogu nastati i prilikom neadekvatnog odabira konzervatorske metode ili načina oblikovanja pri obnovi građevine. To nije toliko izazovno ukoliko se primjenjuje u slučajevima obnove građevina koje nisu značajni dio kulturne baštine, no problem nastaje ako se slična rješenja koriste pri obnovi područja kvalitetnije industrijske baštine odnosno one baštine koja nosi značajne vrijednosti.¹²⁴ Većina projekatata pri obnavljanju industrijskih građevina ili kompleksa prvenstveno se fokusiraju na mogućnosti primjene različitih ideja i pristupa, a ne usmjeravaju pažnju na važnost prezentacije kvalitetne baštine koja je sa svojim povijesnim, kulturnim i arhitektonskim vrijednostima jasno obilježila razvoj industrijske baštine grada i suvremene arhitekture.¹²⁵ Posljedice uništavanja ili zanemarivanja industrijskog nasljeđa utječu na osiromašenje ili gubitak njegove vrijednosti kao dijela kulturnog dobra i identiteta zajednice u kojoj se nalazi, te se gubi funkcija baštine kao resursa za unapređenje i podizanje standarda

¹²³Usp. Isto.

¹²⁴ Sonja Ifko, "Arhitekturna baština industrijalizacije...", 1998., str. 91.

¹²⁵ Isto.

života.¹²⁶ Stoga je radi očuvanja za buduće generacije osim određivanja jasnih kriterija vrednovanja industrijske baštine potrebno pronaći i adekvatna načela zaštite.

Postoje različite metode intervencija u suvremenom pristupu zaštiti graditeljskog naslijeđa koje se odabiru prema određenim obilježjima povijesne sredine ili građevine, te prema mogućnostima primjerenog usmjerenja prezentacije.¹²⁷ Metode koje navodi Tomislav Marasović su: konzervacija i konsolidacija, adaptacija i revitalizacija, anastilozna, restauracija, rekonstrukcija, interpolacija, dislokacija, replika i nova ambijentalna izgradnja.¹²⁸ Metode koje se najčešće primjenjuju prilikom zaštite industrijskog naslijeđa su adaptacija i revitalizacija građevine ili kompleksa. Smatraju se jednim od najefikasnijih načina suvremene zaštite i uređenja graditeljskog naslijeđa koji ostvaruju mogućnost njegova uključenja u tokove današnjeg života.¹²⁹ Znatno češći pristup revitalizacijske metode je adaptacija povijesne građevine, u ovom slučaju industrijske, pri čemu se ona prenamjenjuje u drugu funkciju, različitu od njene izvorne, ali pritom je važno da nova namjena odgovara ambijentalnim, prostornim i arhitektonsko-umjetničkim karakteristikama građevine, kao i tehničkim uvjetima koji dopuštaju novu upotrebu.¹³⁰ Takva pravilna transformacija, u skladu sa suvremenijim potrebama društva, značajno doprinosi očuvanju identiteta pojedinog lokaliteta ili zajednice u kojoj je smještena.¹³¹ U povijesti zaštite industrijske baštine, najčešći primjeri adaptacija su prenamjene u muzejske prostore ili za kulturno-umjetničke potrebe ili sadržaje. Do sada su takvi primjeri, kojih je vrlo malen broj zastupljenih u Hrvatskoj i Zagrebu, potvrdili pozitivne učinke prenamjene industrijske baštine na unapređenje kvalitete života u suvremenim urbanim sredinama.

Navedene konzervatorske metode uklapaju se unutar aktivnog pristupa zaštite graditeljskog odnosno industrijskog naslijeđa. Naime, obnova industrijske baštine isključivo zbog izvršenja obnove nije prihvatljiva niti održiva jer se u takve pothvate investira značajna financijska sredstva, a naslijeđe nakon nekog određenog vremena počinje ponovno propadati jer nije osiguran aktivni

¹²⁶ Mladen Obad Šćitaroci, "Modeli revitalizacije i unaprjeđenja kulturnog naslijeđa", Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, (zbornik radova s konferencije), 2017., str. 1.

¹²⁷ Usp. Tomislav Marasović, *Aktivni pristup graditeljskom naslijeđu*, Split: Sveučilište u Splitu - Filozofski fakultet u Zadru, 1985., str. 13.

¹²⁸ Usp. Tomislav Marasović, *Aktivni pristup...*, 1985., str. 13.

¹²⁹ Isto, str. 128.

¹³⁰ Isto, str. 132.

¹³¹ Ljiljana Šepić, "Svijetla budućnost – vrijeme spašavanja i revitalizacije industrijskog naslijeđa", U: *Grad za 21. stoljeće*, Karlovac: Nakladništvo Društva arhitekata, građevinara i geodeta Karlovac., 2001., str. 277.

princip zaštite niti je izvršena prenamjena građevine kako bi se dalje održavala i koristila.¹³² Pod principom aktivnog pristupa zaštiti podrazumijeva se aktivno donošenje preventivnih mjera te planiranje i provođenje intervencija određenim konzervatorskim metodama kako bi se sačuvala povijesna i kulturna vrijednost građevine. Aktivno očuvanje graditeljskog nasljeđa postiže se primjenom različitih metoda koje se odabiru prema posebnim zahtjevima svakog pojedinog slučaja koji se zasnivaju na stupnju očuvanosti svakog pojedinog dobra koje se zaštićuje i uređuje, na znanstvenoj valorizaciji i njenoj društvenoj verifikaciji i na sagledavanju mjesta uloge graditeljskog nasljeđa u suvremenom životu.¹³³ Primaran cilj je spriječiti daljnje uništenje ili gubitak baštine, te “aktivirati” zaštićenu građevinu unutar društvene zajednice kako bi postala ponovni pokretač gospodarskih, kulturnih, životnih, turističkih i drugih aktivnosti.¹³⁴ Nužnost prenamjene građevine ili kompleksa često je isticana kao jedan od ključnih preduvjeta aktivnog pristupa zaštite. Tako se primjerice u Venecijanskoj/Mletačkoj povelji (1964.) navodi kako je uvijek povoljnije i poželjnije osigurati zaštitu spomenika ako se može adaptirati u društveno korisnu namjenu, no kada se odobrava takvo preuređenje za potrebe suvremenog doba i načina života, unutrašnji raspored i izgled građevina ne smije se mijenjati.¹³⁵ Dakle, aktivni pristup zaštite graditeljskog nasljeđa suprotstavlja se pasivnim načinima u kojima se djeluje tek nakon pojave nekog problema, već se teži neprestanom radu na očuvanju baštine tako što se provode mjere kontinuiranog održavanja ili prenamjenom kako bi se građevina ponovno integrirala u društveni život zajednice. Međutim potrebno je razumjeti da su pitanja vezana za određivanje daljnje funkcije povijesnih građevina ili cjelina vrlo složena. Svaka građevina ili cjelina je jedinstvena, s vlastitim povijesnim i društvenim kontekstom, arhitektonskim stilom i sl. Zbog toga se donošenje odluka o funkciji ne može rješavati po nekom univerzalnom modelu jer i u procesu odlučivanja namjene graditeljskog nasljeđa postoji veliki raspon mogućnosti koji variraju u stupnjevima adaptacije i revitalizacije.¹³⁶

U kontekstu svega navedenog može se zaključiti kako, iako je u Hrvatskoj prisutna svijest o povijesnoj i kulturnoj vrijednosti industrijskog nasljeđa, ona nije dovoljno naglašena kako bi se poduzele jasno određene mjere potrebne za adekvatnu zaštitu. Razumljivo je da se iz mnogih

¹³² Mladen Obad Šćitaroci, “Modeli revitalizacije...”, 2017., str. 5.

¹³³ Tomislav Marasović, *Aktivni pristup...*, 1985., str. 122.

¹³⁴ Mladen Obad Šćitaroci, “Modeli revitalizacije...”, 2017., str. 5.

¹³⁵ Tomislav Marasović, *Aktivni pristup...*, 1985., str. 128.

¹³⁶ Isto, str. 130.

razloga, a najviše onih financijskih, ne mogu kvalitetno obnoviti svi objekti industrijskog nasljeđa, no zato je potrebno provođenje sustavnog vrednovanja nasljeđa kako bismo bar one najvrednije obnovili primjereno i stručno prihvatljivo.¹³⁷

2.3.2. Udruge i inicijative u sklopu predstavljanja vrijednosti industrijske baštine

Kao što je navedeno u Povelji iz Nižnjog Tagila za sigurnu budućnost industrijskog nasljeđa potrebna je integracija različitih znanstvenih struka i osvještavanje javnosti kako bi bolje razumjela značaj industrijskog nasljeđa kao kulturnog dobra i time svjesno/nesvjesno promicali njihove vrijednosti što bi naposljetku moglo pozitivno utjecati na procese zaštite i očuvanja. Početkom 21. stoljeća u Hrvatskoj se svijest o važnosti industrijske baštine budi i jača poticanjem raznih inicijativa i osnivanjem različitih organizacija i udruga. Primjetno je da su određene inicijative, skupovi i udruge više zastupljeni u područjima koja su industrijski razvijenija odnosno koja sadrže veći broj objekata industrijske baštine. Tako je većina organiziranih poticaja osvještavanja vrijednosti industrijske baštine i važnosti njenog očuvanja pokrenuta u Rijeci, Karlovcu i Zagrebu. Najranije predstavljanje industrijske baštine široj javnosti događalo se u Rijeci početkom 1990-ih. Povodom organizacije 140. obljetnice osnutka tvornice torpeda, čelnici tvornice Torpedo i Grad Rijeka postavili su prigodnu izložbu o povijesnom razvoju tvornice.¹³⁸ Tijekom otvorenja pokazao se iznenađujuće velik interes za izložbu i prateće manifestacije zbog čega je bio iznesen prijedlog ponovnog postavljanja muzejske zbirke u prostorije napuštene lansirne rampe za testiranje torpeda.¹³⁹ Navedena manifestacija i izložba su potaknule Riječane na osnivanje udruge *Pro torpedo* koja bi se bavila promocijom industrijske baštine s ciljem njenog očuvanja. Do sada je u Rijeci inicirala i organizirala tri međunarodne konferencije o industrijskoj baštini, publicirala znanstvene publikacije te pokrenula niz drugih akcija u svrhu promocije i očuvanja te vrste baštine u Rijeci.¹⁴⁰

Važnost industrijskog nasljeđa prepoznata je i u gradu Karlovcu gdje se provodilo nekoliko inicijativa i skupova koji su problematizirali stanje industrijske baštine i nužnost njenog očuvanja. Skup održan 20. i 21. lipnja 2000. godine naslovljen „Grad za 21. stoljeće“ kojega je organiziralo

¹³⁷ Mladen Obad Šćitaroci, „Modeli revitalizacije...“, 2017., str. 6.

¹³⁸ Usp. Miljenko Smokvina, „Industrijska baština...“, 2010., str. 32.

¹³⁹ Isto.

¹⁴⁰ Isto.

i održalo Društvo arhitekata, građevinara i geodeta Karlovac, bio je prvi hrvatski simpozij¹⁴¹ gdje se raspravljalo o problematici industrijskog nasljeđa. Neke od obrađenih tema na simpoziju odnosile su se na propitkivanja o određivanju potrebnih kriterija za valoriziranje industrijske baštine, zatim o metodama konzerviranja i mogućnostima prenamjene industrijske baštine. Na dvodnevnom simpoziju su se okupili predstavnici različitih struka iz konzervatorskih odjela, muzeja i sveučilišta, a strukovno je bio usmjeren na arhitekturu, muzeologiju i povijest umjetnosti.¹⁴² Godinu dana kasnije, objavljen je i tiskan istoimeni zbornik radova sa znanstvenog simpozija. Industrijsko nasljeđe se u Zborniku tematizira na razne načine interpretirajući pojedine primjerke baštine diljem Hrvatske te problematizirajući sustave kriterija zaštite, određivanja vrijednosti i mogućnosti revitalizacije. Publikacija je od iznimnog značaja jer je ujedno bila i prva stručna publikacija u Hrvatskoj posvećena području industrijske baštine.¹⁴³ Također se smatra važnom jer je sustavno i sveobuhvatno obradila teme što je čini stručno kompetentnom i praktično poticajnom literaturom.¹⁴⁴

Zagreb kao jedan od prvih gradova kontinentalne Hrvatske u kojima se industrijalizacija pojavila i razvijala, kroz gotovo dvostoljetnu povijest djelovanja iznjedrila je mnogobrojne vrijedne industrijske građevine i komplekse. Struka je prepoznala povijesnu i kulturnu vrijednost industrijske baštine u Zagrebu što je rezultiralo izdavanjem raznih publikacija i znanstvenih članaka s ciljem predstavljanja baštine te nužnom potrebom očuvanja. Osim publikacija, kroz godine su se otvarale i izložbe pod vodstvom Muzeja grada Zagreba u kojima se predstavljala i promovirala industrijska baština grada. Muzej je 2009. godine pokrenuo projekt zvan *Industrijska baština Zagreba: povijest, stanje, perspektiva* kojim se predstavljalo trenutno stanje pojedinih industrijskih građevina u užem centru grada, ali i široj okolici.¹⁴⁵ S ciljem istraživanja posljedica industrijalizacije Zagreba, koja je presudno utjecala na urbani razvoj i društvene promjene, nastojalo se podignuti svijest o industrijskoj baštini, promovirati ju i javno predstaviti, te potaknuti i promišljanja o modelima upravljanja.¹⁴⁶ Nekoliko godina kasnije, u sklopu navedenog projekta

¹⁴¹ Usp. Igor Čulig, "Lipanj 2000. u Karlovcu : o industrijskom nasljeđu Hrvatske", u: *Informatica museologica* 31 (3-4) 2000., str. 118.

¹⁴² Isto.

¹⁴³ Miljenko Smokvina, "Industrijska baština...", 2010., str. 32.

¹⁴⁴ Helena Bunijevac, "Željeznička industrijska...", 2007., str. 38.

¹⁴⁵ Usp. Goran Arčabić. "Museum Project Zagreb...", 2017., str. 101.

¹⁴⁶ Goran Arčabić. "Museum Project Zagreb...", 2017., str. 101.

Muzeja grada Zagreba, otvorila se još jedna izložba zvana *Industrijski centar države: zagrebačka industrijska baština 1918. - 1945.* pod vodstvom višeg kustosa Muzeja, Gorana Arčabića. Međuratno razdoblje grada Zagreba obilježeno je značajnim razvojem industrije, povećanjem gradskog stanovništva te širenjem urbanih granica što je rezultiralo izgradnjom većeg broja industrijskih pogona i kompleksa. Svi navedeni čimbenici istraženi su i predstavljeni na ovoj izložbi s ciljem osvješćivanja javnosti o utjecaju kojeg je industrija ostavila na Zagreb te vrijednostima koje posjeduju tvorničke zgrade. Autor izložbe izdvojio je osam industrijskih građevina međuratnog razdoblja koje je temeljito obradio navodeći njihovu povijest izgradnje, značaj koji posjeduju u društvenom i umjetničkom kontekstu te današnje odnosno trenutačno stanje uz prikaz podataka o projektima njihove prenamjene i stupnju zaštite.¹⁴⁷ Projekt je trajao jedanaest godina, a do njegovog završetka 2018. godine realiziralo se sveukupno tri studijske izložbe, dva međunarodna stručna simpozija te dvadesetak drugih aktivnosti poput radionica, gostujućih izložaba, javnih predavanja te informativnih i edukativnih izložaba.¹⁴⁸

3. TVORNICA DUHANA ZAGREB

3.1. Duhanska proizvodnja u Hrvatskoj

Povijest proizvodnje i prerade duhana proteže se kroz daleku prošlost, a svoje korijene ima u Novom svijetu. Duhan je iznimno utjecao na kulturu mnogih zajednica, te je u svojoj dugogodišnjoj povijesti služio kao jedan od važnih gospodarskih i ekonomskih resursa. Otkrivanjem Amerike krajem 15. stoljeća kolonijalne europske sile upoznale su se s mnogim novim kulturama *Novoga svijeta*, a jedna od njih je bio duhan. Donošenjem duhana u Europu, počele su se javljati prve manufakture osnovane u Španjolskoj i Rimu, a nazivalo ih se “*šnofancama*”.¹⁴⁹ Diljem Europe duhan se počeo rasprostranjivati tek sredinom 16. stoljeća, nakon što je Jean Nicot, francuski poslanik na portugalskom dvoru, donio biljku u Francusku.¹⁵⁰ Postoje zapisi o sađenju duhana na prostoru Hrvatske koji također datiraju u vrijeme europskih početaka korištenja duhana. Prema nekim navodima sadnju duhana započeli su u Varaždinskom generalatu

¹⁴⁷ Pia Sopta, "Pogled na zagrebačku međuratnu industrijsku baštinu", u: *Kvartal X*, (1-2) 2013., str. 59.

¹⁴⁸ Goran Arčabić, "Fotografija kao povijesni izvor u projektu "Zagrebačka industrijska baština: povijest, stanje, perspektive", u: *Informatica museologica* (52) 2021., str. 164.

¹⁴⁹ Miroslava Despot, "Nekoliko podataka o postanku tvornice duhana u Zagrebu godine 1869.", u: *Iz starog i novog Zagreba IV* (1968.), str. 241.

¹⁵⁰ Isto.

na području Vojne krajine 1571. godine.¹⁵¹ Uzgoj i proizvodnja duhana ubrzo je postala prepoznata u cijeloj Europi kao poljoprivredna grana s potencijalnim razvojnim mogućnostima u gospodarstvu. Tako je svoj put našla i u Hrvatskoj gdje su se prve manufakture duhana pojavile krajem 18. stoljeća. Kako se proizvodnja uspješno razvijala, tako je potražnja sve više rasla, pa se do prve polovice 19. stoljeća izgradilo veliki broja manufakturnih radionica za preradu duhana.¹⁵²

Najveći broj manufakturna prerade duhana bio je zabilježen na području Rijeke. Krajem 18. stoljeća na riječkom području nalazilo se desetak manufakturna koje su proizvodile 475 tona duhana godišnje.¹⁵³ Već početkom 19. stoljeća bilo je čak tridesetak manufakturna sa nekoliko stotina zaposlenih radnika.¹⁵⁴ Jedna od važnijih osoba koje su doprinijele većoj prodaji i kvaliteti duhana bio je riječki poduzetnik Adam pl. Bienenfeld, inače vlasnik jedne od tada većih manufakturna u Rijeci, točnije na Trsatu.¹⁵⁵ Osim u Rijeci, izgradnja manufakturna bila je prisutna i na kontinentalnom dijelu prostora današnje Hrvatske, točnije u Varaždinu. Osnovana krajem 1774. godine od strane vlasnika Josipa Likovića, manufakturna je bila mnogo manje dimenzije, a četiri godine kasnije ju je prodao Mihajlu Bracku, te je u vlasništvu te obitelji djelovala sve do 1850. godine nakon ukidanja privatnog sektora.¹⁵⁶ Naime, uvođenjem državnog monopola sredinom 19. stoljeća, odnosno proširenja austrijskog duhanskog monopola na Hrvatsku i Ugarsku, zatvorile su se sve postojeće manufakture duhana, te su se otvorile državne tvornice.¹⁵⁷ Dolaskom industrijske revolucije, manufakturna poduzeća su se ukinula te su se pojavile nove tehnologije i proizvodni oblici koji su se odvijali u industrijskim pogonima. Duhan se uvezio iz svih dijelova svijeta, od Južne Amerike do Hercegovine, te se u početku u manufakturnama proizvodio duhan za lule i šmrkanje dok je 1818. godine započela proizvodnja cigara, a 1865. godine cigareta.¹⁵⁸ Utjecaj duhanske proizvodnje na tadašnje gospodarstvo i ekonomiju Austro-Ugarske Monarhije bio je veoma značajan. Prema riječima austrijskog novinara Ernst Trosta: “*Monarhija je bila prekrivena*

¹⁵¹ Isto.

¹⁵² Usp. Tamara Nikolić Đerić, et. al., *Dim - priča o duhanu: 30. siječanj - 31. svibanj 2015.*, Zagreb: Etnografski muzej, 2015., str. 29.

¹⁵³ Isto.

¹⁵⁴ Usp. Miroslava Despot, “Nekoliko podataka...”, 1968., str. 241.

¹⁵⁵ Usp. Tamara Nikolić Đerić, et. al., *Dim - priča o duhanu...*, 2015., str. 29.

¹⁵⁶ Usp. Miroslava Despot, “Nekoliko podataka...”, 1968., str. 241.

¹⁵⁷ Isto.

¹⁵⁸ Usp. Tamara Nikolić Đerić, et. al., *Dim - priča o duhanu...*, 2015., str. 29.

mrežom tvornica. Duhanski monopol je ogledalo carstva, a njegove su tvornice bile čvrsti bastioni carsko-kraljevskog privrednog imperija.“¹⁵⁹

U gradu Zagrebu tragovi prvih manufaktura prerade duhana potječu iz početka 19. stoljeća. Proizvodnja duhanskih proizvoda odvijala se u maloj radionici na prostoru nekadašnje Svilarke, danas Preradovićeve ulice, s početkom rada 1817. godine.¹⁶⁰ Kada se uvelo državni monopol svim privatnim objektima se oduzelo pravo korištenja i rada kako bi se zamijenilo državnim tvornicama. Osnivanje prve državne tvornice duhana 1857. godine u Varaždinu bilo je kratkoga vijeka.¹⁶¹ Već u prvoj godini djelovanja tvornici je nedostajao veliki broj stručne radne snage jer je većina radništva, čekajući godinama otvaranje tvornice, odselila iz Varaždina ili se zaposlila u drugim poslovima.¹⁶² Zbog tog razloga tvornica je bila primorana obustaviti svoj rad 1860-ih godina i otpustiti radnu snagu. No upravo taj događaj pokrenuo je pitanja i razmatranja o otvaranju nove tvornice u Zagrebu.

Početak 20. stoljeća zabilježen je značajan porast potrošnje duhana, što je rezultiralo povećanim uzgojem ove kulture, no može se reći da se razvoj duhanske industrije održao tijekom gotovo cijelog stoljeća. U svojoj dugogodišnjoj povijesti razvoja proizvodnje duhana Hrvatska je često bila pod neposrednim utjecajem raznih državnih monopola sve do 1949. godine kada se ukinulo monopol, čime se označio početak samoupravnog organiziranja cjelokupne privrede u Jugoslaviji, pa tako i duhanske privrede.¹⁶³ Ovaj gospodarsko-politički potez imao je pozitivan utjecaj na državu i daljnju proizvodnju duhana kroz niz različitih faktora. Izvršene promjene brzo su se odrazile na povećanje proizvodnje sirovog duhana u čitavoj zemlji, porasla je proizvodnja duhana na tradicionalnim proizvodnim područjima poput makedonskih, hercegovačkih ili dalmatinskih, te je pridonijelo povoljnijem okretanju cjelokupne duhanske privrede zahtjevima tržišta.¹⁶⁴ To je značilo poboljšanje gospodarstva u regijama gdje se proizvodnja počela širiti te korištenjem novih resursa i oblika proizvodnje.

¹⁵⁹ Isto.

¹⁶⁰ Krasanka Majer Jurišić i Boris Mostarčić, “Tvornica duhana Zagreb: izgradnja i preinake”, u: Portal 13 (13) 2022., str. 81.

¹⁶¹ Usp. Isto.

¹⁶² Usp. Miroslava Despot, “Nekoliko podataka...”, 1968., str. 244.

¹⁶³ Zvonko Laškarin, “Proizvodnja i prerada duhana u SR Hrvatskoj”, u: Agronomski glasnik 42 (4) 1980., str. 495.

¹⁶⁴ Isto.

Tvornice duhana Rovinj, Zagreb i Zadar su nakon Drugog svjetskog rata krenule s približno jednakom proizvodnjom koja se u narednih petnaest godina promijenila. Povećanja proizvodnje su se razlikovala među tvornicama od kojih je Tvornica duhana Rovinj postizala najveći postotak proizvodnje.¹⁶⁵ Uzrok neuspješnog postizanja rasta proizvodnje ponajviše se nalazio u razlozima usporenog razvoja i prihvaćanja novih tehnologija i oblika proizvodnje, pošto je u industrijskim pogonima i dalje bio prisutan manualni rad. Nakon 1961. godine, kao rezultat globalnih trendova, rastuća potražnja za cigaretama s filterom postala je sve značajnija, međutim, proizvodnja takvih cigareta je zahtijevala napredniju tehnologiju, a do tada su sve tri tvornice proizvodile jednaki tip cigareta, tzv. orijentalne cigarete bez filtera (cigarete od orijentalnog tipa duhana).¹⁶⁶

Slika 1.: Prikaz korištenja automatskog stroja za izradu cigareta u TDZ, sredina 20. st.

Slika 2.: Prikaz prskanja duhana prije prerade u TDZ, sredina 20. st.

Potrebno je bilo čak desetak godina da bi se postigla modernizacija proizvodnje duhana. Nove tehnologije prihvaćaju se 1970-ih godina u čemu je prva bila TD Rovinj (1969.), zatim dvije godine kasnije dolazi u TD Zagreb (1971.), te naposljetku u Zadar (1975.). U skladu s tim

¹⁶⁵ Usp. Tamara Nikolić Đerić, et. al., *Dim - priča o duhanu...*, 2015., str. 31.

¹⁶⁶ Usp., Isto.

promjenama, proizvodnja i potrošnja je ponovno počela rasti na domaćem tržištu, kao i količina izvoza na inozemno tržište.¹⁶⁷

3.2. Povijest izgradnje

Nakon prisilnog zatvaranja tvornice u Varaždinu radi uvođenja državnog monopola kojim je država preuzela kontrolu nad proizvodnjom duhana, u Zagrebu su počele nicati ideje o otvaranju državne tvornice duhana. Zagrebačko Gradsko poglavarstvo zatražilo je pokretanje proizvodnje odnosno otvaranje nove državne tvornice već 1863. godine od bana Josipa Šokčevića, no razmatranja o početku rada tvornice nisu bila dotaknuta nekoliko godina, zbog nepovoljnih gospodarskih i političkih okolnosti.¹⁶⁸ To razdoblje obilježilo je nekoliko velikih političkih previranja koja završavaju najprije Austro-ugarskom nagodbom 1867. godine, za kojom posljedično slijedi godinu dana poslije Ugarsko-hrvatska nagodba, te se tek nakon stvaranja Zemaljske vlade Hrvatske, Slavonije i Dalmacije 1869. godine ponovno pokrenulo pitanje otvaranja tvorničkog pogona u Zagrebu.¹⁶⁹ U zahtjevu je bilo predloženo smještanje potencijalne tvornice u zgradu današnjeg Rektorata zagrebačkog Sveučilišta s obzirom da je zgrada bila poprilično neiskorištena. Izvorno je bila projektirana 1859. godine za potrebe Zemaljske bolnice, no ta funkcija se nikad nije ostvarila te sve do useljenja tvornice duhana bila većim dijelom neiskorištena. Namjera je bila istaknuti i pozitivne učinke koji bi došli do izražaja u gospodarskom aspektu. Interes za potencijalno uspostavljanje tvorničkog pogona za preradu duhana u Zagrebu je postajao sve intenzivniji što se jasno odražavalo u čestim novinskim izvještajima. Posebno su bili izraženi izvještaji zabilježeni u stranicama Narodnih novina tijekom 1869. godine. Dana 4. kolovoza,¹⁷⁰ u novinskom članku navodilo se skorašnje otvorenje tvornice za koju je još samo preostalo donošenje konačne odluke odnosno potpisivanje ugovora o početku rada. Važno je spomenuti i da se gospodarski potencijal nove tvornice iznimno isticao u izvještaju navodeći kako je u tom vremenu, četiri mjeseca prije početka rada, bilo prijavljeno već petsto radnika. Osim

¹⁶⁷ Isto, str. 31.

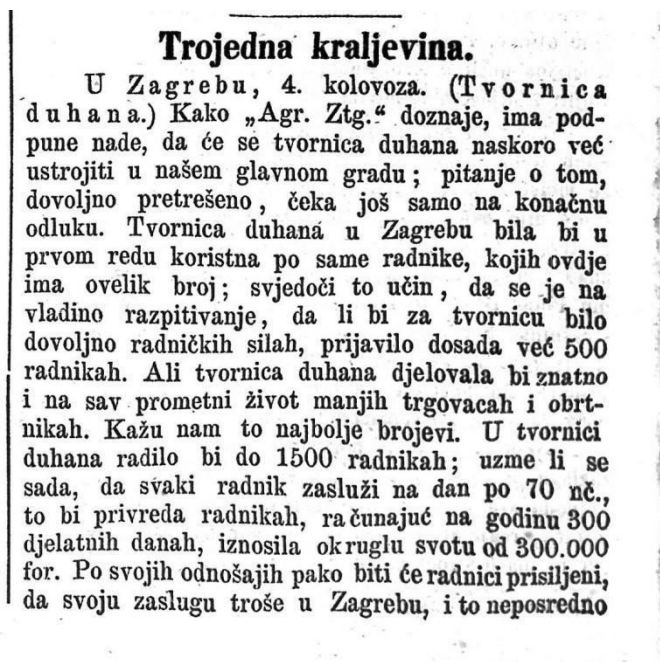
¹⁶⁸ Usp. Krasanka Majer Jurišić i Boris Mostarčić, "Tvornica duhana Zagreb...", 2022., str. 81.

¹⁶⁹ Usp. Miroslava Despot, "Nekoliko podataka...", 1968., str. 246.

¹⁷⁰ *Narodne novine* (Zagreb. 1861), 4. kolovoza 1869.,

<http://dnc.nsk.hr/Newspapers/LibraryTitle.aspx?id=c7c83bb6-e9df-4ee4-90ba-870dec5f99eb&y=1869&m=8&d=4>
(Pregledano: 27.7.2023.)

osnivanja novih radnih mjesta tvornica bi utjecala značajno i na ekonomski rast lokalnog poduzetništva, jer bi rezultirala povećanim prometom kod manjih trgovaca i obrtnika.¹⁷¹

Slika 3.: Isječak iz Narodnih novina o Tvornici duhana Zagreb, 4. kolovoza 1869.

Ugarski ministar financija prihvatio je prijedlog uspostave tvornice duhana u Zagrebu, pri čemu je u kolovozu 1863. godine poslao Josipa Dachlera, ravnatelja tvornica duhana, da pregleda i razmotri potencijalnu zgradu i mogućnosti njenog korištenja te da provjeri postoji li dovoljan broj radne snage.¹⁷² Dana 5. kolovoza 1869. godine u Zagrebu je potpisan ugovor između ravnatelja tvornica duhana Josipa Dachlera i Kraljevske hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade koji je obuhvaćao sveukupno devet točaka.¹⁷³ U ugovoru se navodilo kako je vremensko ograničenje najma šest godina, s uvjetom da svaka stranka mora godinu dana ranije otkazati ugovor, te se najamnina od 7000 forinti morala isplaćivati u četverogodišnjim obrocima s početkom od dana predaje zgrade.¹⁷⁴ Zgrada je morala biti stavljena na raspolaganje najkasnije do 30. rujna 1869. godine, što je značilo da je do tog vremena moralo biti riješeno pitanje njene

¹⁷¹ Isto.

¹⁷² *Narodne novine* (Zagreb, 1861), 25. listopada 1869.,

<http://dnc.nsk.hr/Newspapers/LibraryTitle.aspx?id=c7c83bb6-e9df-4ee4-90ba-870dee5f99eb&y=1869&m=8&d=4>
(Pregledano: 27.7.2023.)

¹⁷³ Usp. Miroslava Despot, "Nekoliko podataka...", 1968., str. 247.

¹⁷⁴ Usp. Isto.

adaptacije i iseljavanja nekih stanara i bolesnika Sestara milosrdnica koji su povremeno obitavali u zgradi.¹⁷⁵ Iz novinskog izvještaja Narodnih novina objavljenog 22. prosinca 1869. godine saznaje se da je u to vrijeme već započela proizvodnja te da se petsto zaposlenih radnika educira i uvodi u radni proces.¹⁷⁶ Tvornica duhana je u toj zgradi djelovala sljedećih dvanaest godina, sve do preseljenja na današnju lokaciju.

Nakon istjecanja prvoga najma sredinom 1870-ih godina, Gradsko vijeće je predložilo preseljenje Sveučilišta u zgradu tadašnje tvornice duhana.¹⁷⁷ Zbog toga se započelo s traženjem nove lokacije tvornice. Prema podacima iz prve zagrebačke regulatorne osnove zvane *Agram samt Umgebung* (Zagreb s okolicom), na kartografskim prikazima iz 1853./1854. godine jasno se uočava kako na području zapadno od Savske i južno od Ilice nije bilo nikakve izgradnje.¹⁷⁸ U Zagrebu se sredinom 19. stoljeća postupno počela razvijati industrijalizacija čiji je ključni trenutak bila izgradnja željezničke pruge. Izgradnja pruge i industrijskih pogona u to vrijeme se smještala na periferne dijelove grada, pa je tako i odabir nove lokacije tvornice duhana bio svjesno odabran u blizini željezničke stanice. Prijedlog gradskih vlasti bio je usmjeren na prostor novoformirane Klaićeve ulice, koja se izvorno zvala Tvornička, u neposrednoj blizini Ciglane, javne gradske površine koja je 1878. godine zamijenila dotadašnje vojno vježbalište i neuređenu ravnicu nekoć iskorištenu za predindustrijsku proizvodnju opeke.¹⁷⁹ Prije izgradnje Tvornice duhana, na tom području se razmatralo nekoliko prijedloga o potencijalnoj transformaciji i iskorištavanju prostora. Jedan od prijedloga uključivao je mogućnost premještanja stočnog sajma na tu lokaciju, zatim su se planirali razni javni gradski sadržaji, uključujući zgrade fakulteta i srednjih škola, gradskog zavoda, novu crkvu sv. Blaža i sl., a na prostoru između sadašnjih ulica Kačićeve i Primorske, planirala se izgradnja velikog gradskog trga u obliku foruma s fontanom.¹⁸⁰

¹⁷⁵ Isto.

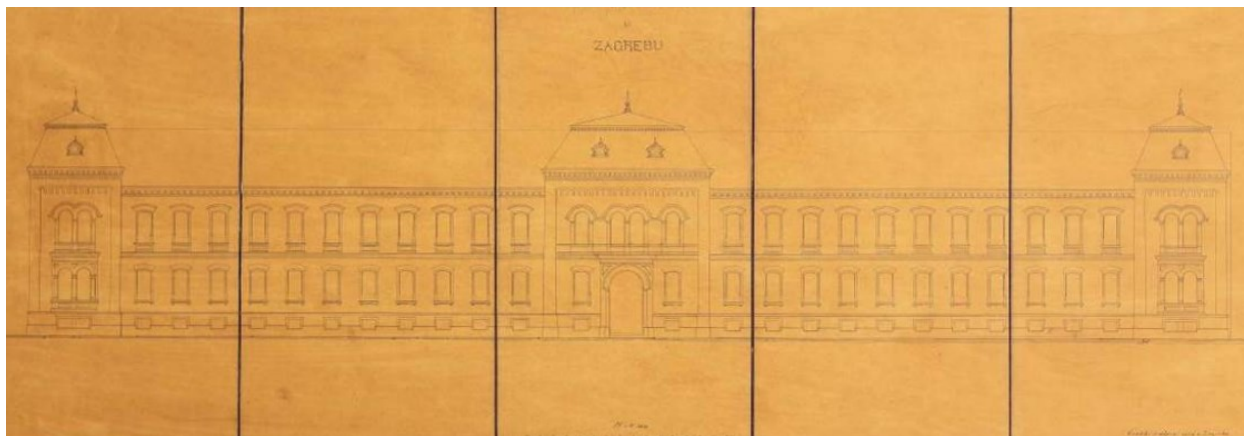
¹⁷⁶ *Narodne novine* (Zagreb, 1861), 22. prosinca 1869., <http://dnc.nsk.hr/Newspapers/LibraryTitle.aspx?id=c7c83bb6-e9df-4ee4-90ba-870dee5f99eb&y=1869&m=12&d=22> (Pregledano: 27.7.2023.)

¹⁷⁷ Usp. Branko Nadilo, "Kuća hrvatske povijesti – od doseljenja do osamostaljenja. Uređenje kompleksa Tvornice duhana Zagreb", u: *Grđevinar* 64 (2012.), str. 750.

¹⁷⁸ Isto.

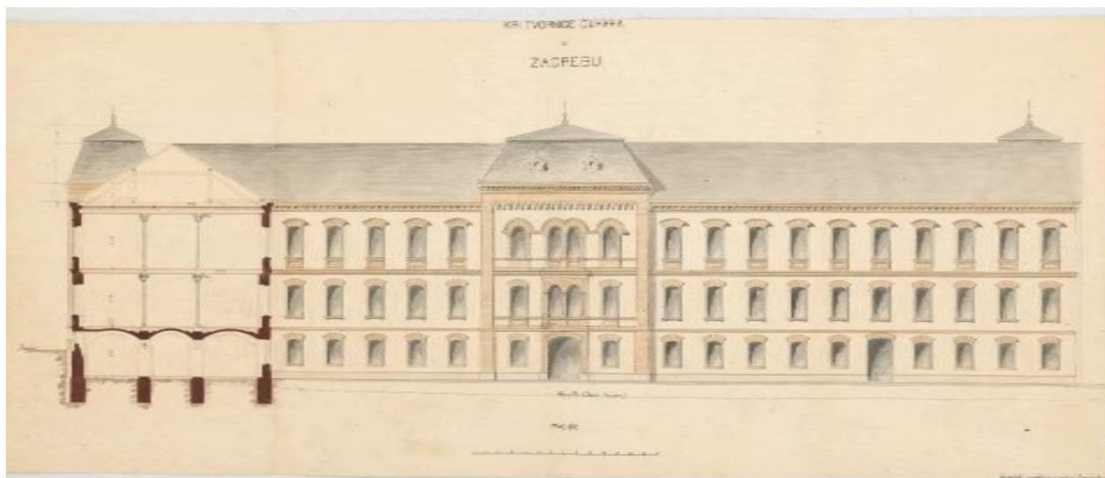
¹⁷⁹ Krasanka Majer Jurišić i Boris Mostarčić, "Tvornica duhana Zagreb...", 2022., str. 82.

¹⁸⁰ Branko Nadilo, "Kuća hrvatske povijesti...", 2012., str. 750.

Slika 4.: Prikaz sjevernog pročelja Tvornice duhana Zagreb, 1880.

Nakon što se odabralo odgovarajući prostor za izgradnju tvornice, uslijedio je proces izrade idejnih shematskih nacrti koji su bili presudni za potrebe dobivanja građevinske dozvole za tvornički pogon. Nacrti su bili izrađeni u Građevnom uredu u Zagrebu 1880. i 1881. godine.

Slika 5.: Prikaz zapadnog pročelja istočnog krila, 1881.

Nacrt iz 1881. godine sadržavao je koncept dvokrilne zgrade s glavnim pročeljem, odnosno tlocrt s prikazanim tehnološkim rješenjem Leopolda Lippa, tadašnjeg ravnatelja riječke Kraljevske ugarske Tvornice duhana.¹⁸¹ Prema osnovnim smjernicama, prostori istočnog i sjevernog krila trebali su biti namijenjeni administrativnom, skladišnom i proizvodnom sektoru dok su se na cijeloj ograđenoj parceli rasprostirali uređeni vrt i dvorište.¹⁸² Glavni elementi konstrukcije

¹⁸¹ Krasanka Majer Jurišić i Boris Mostarčić, “Tvornica duhana Zagreb...”, 2022., str. 84.-85.

¹⁸² Isto, str. 85.

sastojali su se od lijevanih željeznih stupova, kasnije čeličnih stupova i nosača, a u korištenju novih konstruktivnih sustava i materijala iskazale su se metalne strukture, armirani beton i staklo.¹⁸³ Naime, poznato je kako je industrijska revolucija sa sobom donijela mnogobrojne pozitivne učinke na društvo, no među njima se ističu i značajne promjene u arhitekturi i primjeni novih elemenata. Industrijski pogoni i kompleksi služili su kao eksperimentalni objekti za isprobavanje novih tehnologija, materijala i konstrukcijskih elemenata koji su se kasnije prenosili na ostalu arhitekturu poput primjene metalnih konstrukcija, armiranog betona i stakla.¹⁸⁴ Takav je pristup, kao što je navedeno, bio je potvrđen i u procesu izgradnje Tvornice duhana.

Slika 6.: Rupert Melkus (1833.-1891.)

Rupert Melkus, pročelnik Gradskog ureda za izgradnju, bio je glavni realizator projekta izgradnje Tvornice duhana. Podrijetlom je bio Čeh rođen u mjestu Brtnice u Moravskoj 1833. godine. Nakon stjecanja zvanja arhitekta u bečkoj Visokoj tehničkoj školi 1855. godine, doselio se u Hrvatsku gdje je prve dvije godine radio kao privatni geometar.¹⁸⁵ U razdoblju između 1857. i 1868. godine, radio je kao građevni vježbenik u Građevnom ravnateljstvu, potom je manje od godinu dana bio zaposlen kao inženjer u Požeškoj županiji, a 1869. godine se pridružio Gradskom građevnom

¹⁸³ Isto.

¹⁸⁴ Usp. Branko Nadilo i Krešimir Regan, "Otkrivanje ljepote...", 2015., str. 81.

¹⁸⁵ Dragan Damjanović, Marija Premužić Ančić i Azra Suljić, "Mrtvačnica zagrebačkog groblja Mirogoj", u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 46 (2022.), str. 116.

uredu u Zagrebu kao inženjer gdje je 1882. godine napredovao na poziciju nadinženjera.¹⁸⁶ U poziciji nadinženjera obnašao je funkciju glavnog nadzornika tijekom izvođenja brojnih važnih projekata infrastrukturnog razvoja i javnih građevina grada Zagreba. Također je bio odgovoran i za realizaciju nekoliko ulica u središtu grada. Doprinos Ruperta Melkusa u kontekstu urbanističkog planiranja Zagreba bio je iznimno važan u procesu osmišljavanja strukture Donjeg grada i groblja Mirogoj, izgradnje gradske kanalizacije, te projektiranja parka Zrinjevca 1870. godine.¹⁸⁷ Sudjelovao je i u nadziranju mnogobrojnih gradskih projekata koje su osmislili drugi arhitekata kao što su restauracija palače JAZU, crkve sv. Marka i već spomenuti arhitektonski okvir Mirogoja.¹⁸⁸ Smatra ga se prvim modernim zagrebačkim urbanistom koji je svojim radom uvelike pridonio razvoju Donjeg grada i infrastrukture, a u gradu je djelovao sve do smrti krajem 1891. godine.

Nakon potpisivanja ugovora o izgradnji nove tvornice u tadašnjoj Tvorničkoj ulici na zapadnom dijelu grada Zagreba 1881. godine je Rupert Melkus, nadležni arhitekt i pročelnik Gradskog ureda za izgradnju, u suradnji s dvojicom stručnih suradnika, vodećim hrvatskih urbanistom Milanom Lenucijem i arhitektom Aleksandrom Sećom, predložio nekoliko opširno razrađenih nacрта.¹⁸⁹ Za projekt izgradnje Tvornice duhana izradili su tri nacрта, tlocrte prizemlja te prvoga i drugoga kata. Kako bi se omogućilo jasno razumijevanje prostornog rasporeda i namjene svake prostorije, u desnom gornjem kutu tlocrta prvoga i drugoga kata, popisane su sve prostorije s njihovim namjenama. Iste godine je arhitekt Rupert Melkus dodatno izradio nekoliko detaljnijih nacрта, uključujući nacрте zapadnog, dvorišnog pročelja istočnog krila zgrade te nacrt ulaza u dvorište sa željeznim vratima i ogradnim zidom od opeke.¹⁹⁰

Krasanka Majer Jurišić i Boris Mostarčić u tekstu objavljenom u Portalu 2022. godine projekt opisuju na sljedeći način: *“Tlocrt je izrađen u mjerilu 1:200, te je dopisano da je vodovod ucrtao Milovan Lenuci. Prizemlje zgrade služilo je za stolariju, pomoćne prostore i odlaganje. U dvorištu uz istočno krilo ucrtani su vanjski zahodi, a zapadni dio ograđenog prostora je namijenjen vrtu. Na prvom su katu, u administrativnom dijelu sjevernoga krila, ulaz, prostorije uprave, stan*

¹⁸⁶ Isto.

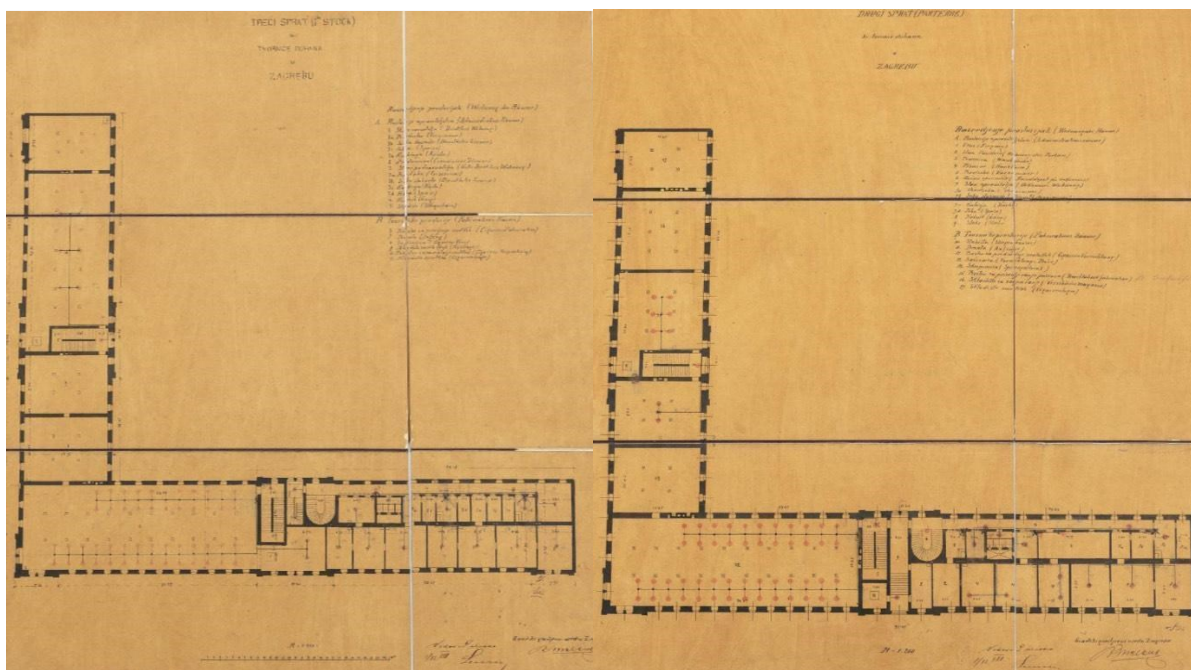
¹⁸⁷ Branko Nadilo i Krešimir Regan, “Kuća hrvatske povijesti...”, 2012., str. 751.

¹⁸⁸ Dragan Damjanović, Marija Premužić Ančić i Azra Suljić, “Mrtvačnica zagrebačkog...”, 2022., str. 116.

¹⁸⁹ Usp. Krasanka Majer Jurišić i Boris Mostarčić, “Tvornica duhana Zagreb...”, 2022., str. 86.

¹⁹⁰ Usp. Isto, str. 85-86.

pazikuće, praonica, pisarnica s predsobljem, ručno spremište, stan upravitelja, soba služavke, kuhinja, izba, a označeni su i hodnik i stube. U tvorničkom dijelu prvoga kata, u istočnom dijelu sjevernoga krila i u istočnom krilu, nalazio se prostor za predradnje motanja, škropionica, prostor za priređivanje duhana, razna skladišta, dizalo i još jedno stubište. Drugi je kat također bio podijeljen u dvije grupe prostorija. One u zapadnom dijelu sjevernoga krila bile su: stan ravnatelja i stan podravnatelja, predsoblja, sobe za služavku, smočnica, kuhinja, poslovnica te hodnik i stubište; a one u tvorničkom dijelu: prostori za izradu smotaka, hladionica, sušionica, prostor za pakiranje i dizalo.”¹⁹¹

Slika 7. i 8.: Prikaz tlocrta prvog i drugog kata, 1881.

Radovi su trajali gotovo dvije godine pri čemu su izgrađeni sjeverno i istočno krilo s prepoznatljivim tlocrtom u obliku slova L. Nakon završetka izgradnje 1882. godine, Tvornica se sa svom opremom i inventarom premjestila iz Zemaljske bolnice na novu adresu što je obilježilo službeni početak rada.

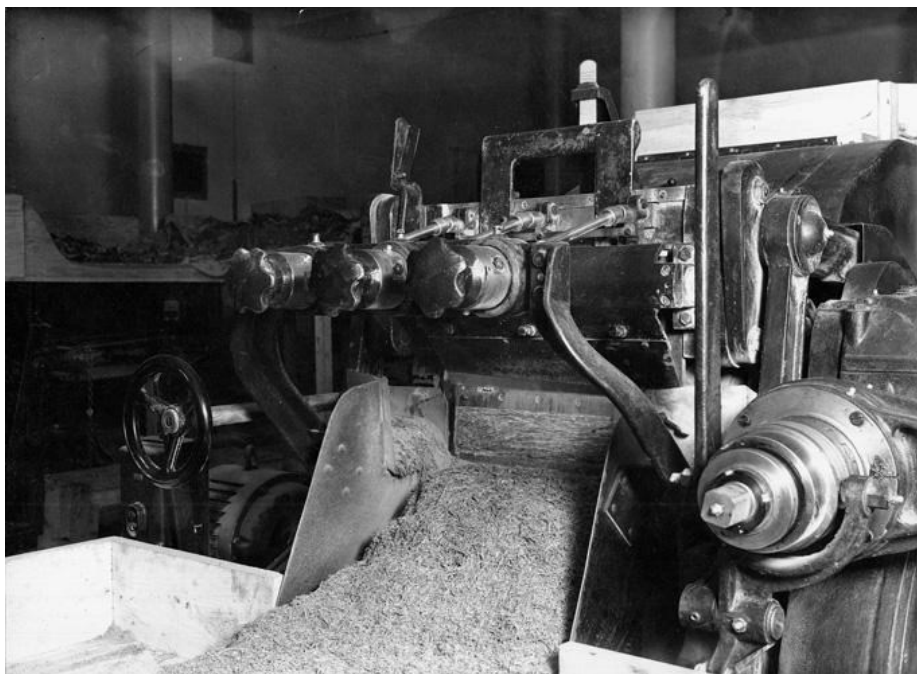
¹⁹¹ Isto.

3.2.1. Naknade prostorne izmjene i pregradnje

Tijekom sljedećih gotovo stotinu godina djelovanja Tvornica je prolazila kroz nekoliko različitih, manjih ili većih, preinaka i pregradnji. Prva promjena je bila prilikom uvođenja centralnog grijanja 1893. godine, što je omogućila mnogo pogodnosti za daljnje procese proizvodnje, ali i za poboljšanje radnih uvjeta. Stalna temperatura omogućavala je bolje čuvanje opreme i materijala što je svakako pozitivno utjecalo na kvalitetu konačnog proizvoda. Instalacija je bila na principu grijanja vrućim zrakom *Luftheizung* po Paulovom sistemu, a ugradila se na temelju ugovora između gradskog poglavarstva i *Aktien-Gesellschaft für Wasserleitungen, Gas- und Heizungs-Anlagen*, bečkim dioničkim društvom koji se bavio infrastrukturnim uslugama.¹⁹² Pošto je novoizgrađena Tvornica bila pod upravom ugarskoga Ministarstva financija, potrebno je naglasiti da je to značilo da su sve promjene zahtijevale odobrenje/dozvolu tog ministarstva.¹⁹³ U vremenskom razdoblju između kraja 19. stoljeća i kraja Prvoga svjetskoga rata, prenamjenjivale su se već postojeće industrijske prostorije Tvornice duhana u svrhu uvođenja novih, razvijenijih, proizvodnih metoda prerade duhana koje je donio brzi tehnološki napredak industrijalizacije toga vremena. Određivala se nova namjena pojedinih prostorija i postavljali su se novi strojevi, što znači da nije bilo prisutnih većih promjena u prethodnom tlocrtnom rasporedu svake pojedine etaže, već je naglasak bio na uspostavljanju novih komunikacija među prostorijama, te rušenju i ponovnom zidanju određenih pregradnih zidova kako bi se unaprijedila funkcionalnost prostora.

¹⁹² Isto., str. 90.

¹⁹³ Isto.

Slika 9.: Stroj za rezanje duhana, sredina 20. st.

Industrijalizacija je postupno unosila nove promjene kako u duhansku industriju, tako i u ponudu duhanskih proizvoda. Sve do kraja Prvoga svjetskoga rata Tvornica duhana Zagreb je proizvodila samo cigare kao osnovni duhanski proizvod, uz rezani duhan. Međutim, zahtjevi potrošača su se promijenili te je potražnja prešla sa cigara na cigarete što je utjecalo i na daljnji sustav proizvodnje unutar Tvornice. Kako bi se prilagodila novim uvjetima, obavile su se određene adaptacije. Krajem 1930-ih godina započele su adaptacije prostorija u svrhu proizvodnje cigareta. Promjene su se odnosile pretežno na uvođenje nove opreme, točnije nabavilo se sedam strojeva za proizvodnju cigareta, četiri stroja za rezanje duhana te tri stroja za pakiranje proizvoda, a mehanička radionica je prošla proces obnove.¹⁹⁴ Nekoliko godina kasnije, točnije od 1941. godine, u pogonu Tvornice duhana isključivo su se proizvodile cigarete.¹⁹⁵ Sve dosad navedene promjene bile su manjih razmjera, no razdoblje 1950-ih obilježava fazu većih i opsežnijih pregradnji cijeloga kompleksa. Industrija je postala sustavnija, ciljevi industrijskog razvoja su bili znatno organiziraniji što se očitavalo u poboljšanoj i proširenoj gradskoj infrastrukturi, povećanom broju radne snage, konstantnom uvođenju novih tehnologija te ulaganju države u industrijska postrojenja s ciljem povećanja gospodarskog i ekonomskog razvitka. Proizvodnja duhana i duhanskih proizvoda

¹⁹⁴ Isto, str. 93.

¹⁹⁵ Branko Nadilo i Krešimir Regan, "Kuća hrvatske povijesti...", 2012., str. 751.

postala je sve raširenija, a potražnja sve viša, što je primoralo Tvornicu duhana na dodatne pregradnje unutar zgrade kako bi se prilagodili novim uvjetima. Tako je na tlocrtima zatečenog stanja tvorničkog pogona iz 1951. godine uočen velik broj preinaka koje u nekoj mjeri odgovaraju i današnjem stanju.¹⁹⁶ Autori Majer Jurišić i Mostarčić opisuju daljnje pregradnje unutar tvorničkih hala sjevernog i istočnog krila:

“U zapadnom dijelu sjevernoga krila, ranije isključivo namijenjenog upravi, na katu je uređen i dom kulture, dok je dio prostora prenamijenjen u skladišta zbog povećanja potrebe pohrane proizvoda. Prizemlje je i nadalje bilo u funkciji administracije direktora, sindikata, blagajne i računovodstva, dok je u podrumu bilo skladište tehničkog i pomoćnog materijala. Istočni dio sjevernog krila bio je organiziran na način da su u podrumu bila skladišta, skloništa i pomoćni prostori, u prizemlju je bio odjel za izradu cigareta i skladište rezanog duhana, a na katu su se cigarete ručno pakirale. Istočno su krilo zauzimale prostorije za strojnu preradu i skladišta neprerađene i gotove robe.”¹⁹⁷

Osim prostornih promjena unutar Tvornice Duhana, kroz povijest su bile zabilježene i dvije ideje o vanjskoj izgradnji i priključivanju dodatnog južnog dijela krila. Usporedno s razvitkom industrijalizacije i duhanske potražnje u Hrvatskoj ta promjena se odrazila i na duhansku proizvodnju unutar Tvornice Duhana. Proizvodnja je postupno rasla zbog čega su se razvijale ideje o proširenju krila Tvornice prema jugu. Projekt dogradnje južnog krila s potpisom civilnog inženjera Franje Wonderke predložen je 1893. godine (pri čemu se, osim dogradnje, planiralo i uspostavljanje nove konstrukcije u tvorničkim halama na stupovima i nosačima) no, projekt nikad nije bio realiziran.¹⁹⁸ Drugi pokušaj rekonstrukcije osamdesetak godina kasnije je bio uspješan. Godine 1969. započela je dogradnja južnog krila, proizvodne hale i upravne zgrade prema projektnoj dokumentaciji čiji su potpisnici bili Marijan Haberle i A. Neumanna, te Dragutina Fresla i K. Randića.¹⁹⁹ Nove proizvodne hale otvorile su se 1971. godine, te su kontinuirano djelovale sve do 2007. godine, kada su za potrebe izgradnje novog poslovnog kompleksa uklonjene

¹⁹⁶Krasanka Majer Jurišić i Boris Mostarčić, “Tvornica duhana Zagreb...”, 2022., str. 93.

¹⁹⁷ Isto.

¹⁹⁸ Isto, str. 91.

¹⁹⁹ Isto, str. 94.

budući da ih konzervatorski elaborat iz 2006. godine nije procijenio kao povijesno ili kulturno vrijedne zgrade.

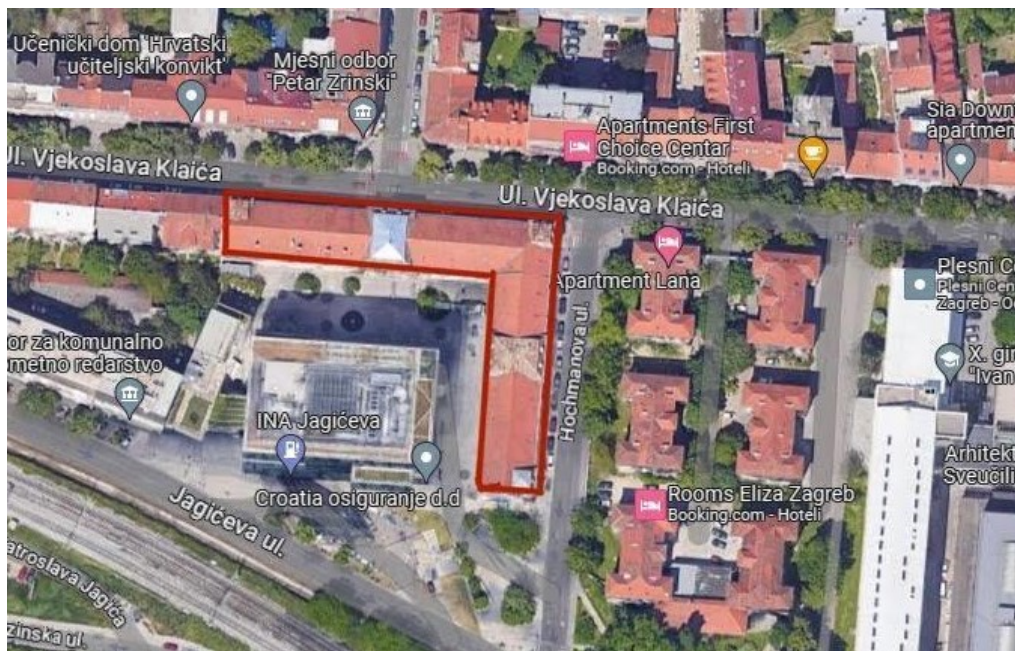

Slika 10.: Prikaz južne dogradnje (1971.), sredina 2000-ih

3.3. Arhitektonska analiza

Zgrada Tvornice duhana Zagreb smještena je na rubnom jugozapadnom dijelu zaštićene povijesne urbane cjeline²⁰⁰, u Ulici Vjekoslava Klaića 13. Nalazi se na području katastarske općine Črnomerec, pod brojem katastarske čestice 3929/1, MB338266. U obliku L- tlocrta sa sjevernim krilom, formata horizontalno položenog pravokutnika u smjeru I-Z, i istočnim krilom, formata uspravnog pravokutnika u smjeru S-J, istočno pročelje tvornice proteže se uz Ulicu Franje Hochmanna, dok je jugozapadni dvorišni dio usmjeren prema Ulici Vatroslava Jagića.

²⁰⁰ Branko Nadilo i Krešimir Regan, "Kuća hrvatske povijesti...", 2012., str. 749.

Slika 11.: Pogled na Tvornicu duhana Zagreb iz zraka

Tijekom svoje povijesti je doživjela nekoliko pregradnji i oštećenja koja su ipak minimalno utjecala na izvorni oblik zgrade što ju čini jedinom cjelovito očuvanom industrijskom zgradom iz druge polovice 19. stoljeća.

Slika 12.: Pogled na ulična pročelja sjevernog i istočnog krila

Osnovu konstrukcije Tvornice duhana Zagreb čine nosivi zidovi zidani opekom, dok su dijelovi južnog pročelja sjevernog krila i zapadnog pročelja istočnog krila zazidani blokovima siporeksa.²⁰¹ Nekadašnje tvorničke hale zapadnog dijela sjevernog krila zaključene su ravnim stropovima s istaknutim gredama, dok su hale istočnog dijela sjevernog krila i istočnog krila zaključene ravnim stropom s drvenim gredama koje podržavaju stupovi od lijevanog željeza.²⁰² Adaptacije iz sredine 20. stoljeća koje su obuhvatile zapadni kraj sjevernog krila i južni kraj istočnog krila izvedene su u armiranom betonu.²⁰³

Usklađenost proporcija, kompozicije pročelja, te dekorativnih i oblikovnih elemenata ističe arhitekturu ove historicističke građevine neorenesansnoga stila, koji je u javnoj i stambenoj arhitekturi uvelike prevladavao sedamdesetih i osamdesetih godina 19. stoljeća.²⁰⁴ Fokus je zadržan na pročelju s trodijelnom kompozicijom na kojoj su istaknuti rizaliti u središnjoj osi i na uglovima građevine. Zidovi pročelja su ožbukani pri čemu sjeverno i istočno karakterizira intenzivna žutosmeđa boja, dok su dvorišna pročelja, zapadno i južno oličena mnogo svjetlijim tonom. Svi dekorativni elementi poput lezena, slijepih arkada i prozorskih okvira izvedeni su u fasadnoj opeci.²⁰⁵

²⁰¹ Krasanka Majer Jurišić, *Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja - Zagreb, Klaićeva 13, Zgrada bivše Tvornice duhana Zagreb*, 2021., str. 41.

²⁰² Isto.

²⁰³ Martina Vujasinović, "Mišljenje o stanju nosive konstrukcije", u: *Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja - Zagreb, Klaićeva 13, Zgrada bivše Tvornice duhana Zagreb*, 2021., str. 2.

²⁰⁴ Usp. Dragan Damjanović, Marija Premužić Ančić i Azra Suljić, "Mrtvačnica zagrebačkog...", 2022., str. 116.

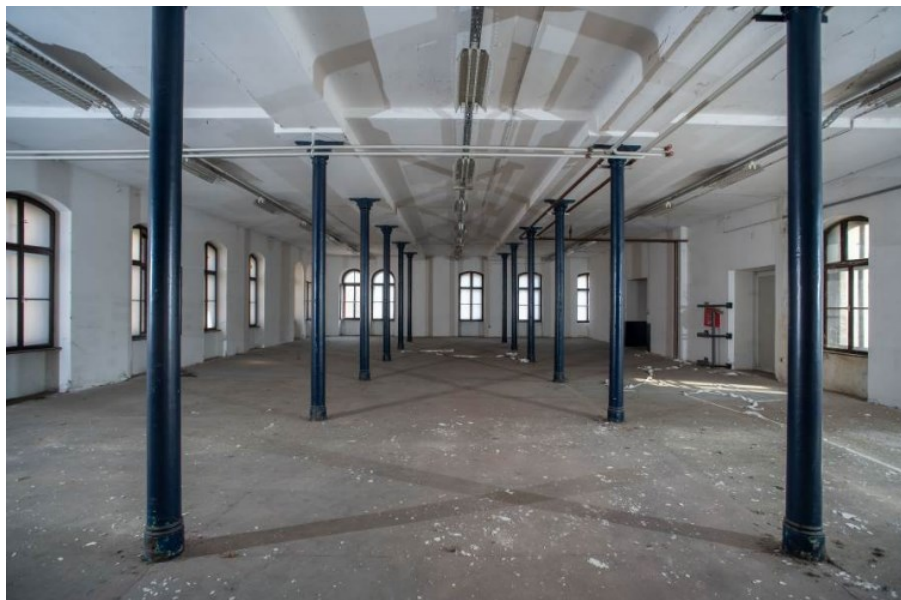
²⁰⁵ Krasanka Majer Jurišić, *Elaborat konzervatorsko-restauratorskih...*, 2021., str. 40.

Slika 13.: Prikaz središnjeg rizalita sjevernog pročelja sjevernog krila

Slika 14.: Prikaz središnjeg rizalita zapadnog pročelja istočnog krila

Slika 15.: Prikaz tvorničke hale drugog kata sjevernog krila s lijevanim željeznim stupovima koji podupiru grede

Unutrašnjost karakteriziraju prostori velikih tvorničkih hala smještenih u središtu tlocrta tvornice, te okolnih manjih ili većih prostorija koje su se nadovezivale uz hale proizvodnog dijela ili su služile kao pomoćne i administrativne prostorije. Uz određena odstupanja koja su se odnosila na

arhitektonske karakteristike i razlike svakog pojedinog industrijski razvijenog mjesta, većina tvorničkih kompleksa u tadašnjoj Monarhiji se gradilo po gotovo istom načelu, čak i prema tipskim nacrtima.²⁰⁶ Ovaj aspekt se ponajviše izražavao u radnim prostorima i halama, gdje su lijevani željezni stupovi podupirali strukturu, a njihovi kapiteli su bili ukrašeni²⁰⁷ kako bi se na neki način naglasila estetika industrijskog prostora. Takav je pristup bio primijenjen i u izgradnji zgrade Tvornice duhana.

3.3.1. Pročelja tvornice

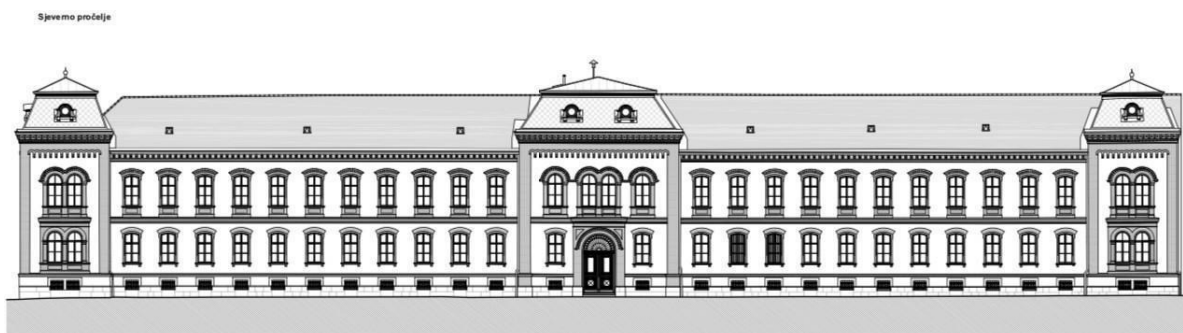
Tvornica duhana sastoji se od sveukupno pet pročelja: dva pročelja na sjevernom krilu i tri pročelja na istočnom krilu. Oblikovna rješenja gotovo svih pročelja Tvornice su izvedena na sličan način, sa središnjim rizalitima i pravilno raspoređenom linijom prozorskih osi. Također su sva pročelja u formatu vodoravno položenih pravokutnika. Jedino pročelje koje se znatno izdvaja oblikovnim rješenjima i formatom je južno pročelje istočnoga krila.

Glavni ulaz nalazio se na sjevernom pročelju sjevernog krila prema ulici Vjekoslava Klaića. To ga istovremeno čini i glavnim pročeljem, pa će analiza započeti upravo njime. Sjeverno pročelje sjevernog krila je formata izduženog, vodoravno položenog pravokutnika. U središnjoj osi dominira istaknuti rizalit, a na bočnim stranama pravilan niz prozorskih osi. Rubovi pročelja također su zaključeni rizalitima. Središnji rizalit, osim što je naglašen svojim izbočenjem, ističe se i dekorativnim elementima. Rubovi rizalita omeđeni su lezenama od fasadne opeke koji se iznad drugoga kata naglašavaju dodatnim nizom polukružnih slijepih arkadica.²⁰⁸ Jednakim rješenjem oblikovani su i rizaliti na rubnim krajevima pročelja. Pročelje je žbukano i ličeno žutosmeđom bojom. Na zapadnoj strani sjevernoga krila nastavlja se niz uličnih pročelja stambenog građevinskog bloka.

²⁰⁶ Usp. Tamara Nikolić Đerić, et. al., *Dim - priča o duhanu...*, 2015., str. 29.

²⁰⁷ Usp. Isto.

²⁰⁸ Usp. Krasanka Majer Jurišić, *Elaborat konzervatorsko-restauratorskih...*, 2021., str.39.

Slika 16.: Arhitektonski snimak postojećeg stanja sjevernog pročelja sjevernog krila

Pročeljem tvornice dominiraju prozorski otvori koji su u gotovo jednakom oblikovnom rješenju postavljeni duž svih strana pročelja, osim na južnom pročelju istočnog krila. Među središnjim rizalitom sjevernog pročelja raspoređen je niz od po 11 prozorskih osi sa svake strane. Svi su izrađeni od fasadne opeke, formata uspravnog pravokutnika, s prozorskom klupčicom na konzolama te zaključeni segmentnim nadvojem.²⁰⁹ Prozori na razini prizemlja su izvedeni u različitim formatima, a posebno su ojačani stiliziranim rešetkama i kamenim okvirima.²¹⁰ Dekorativni katni razdjelni vijenci izvedeni su također u fasadnoj opeci i razdjeljuju prizemlje i prvi kat, te prvi i drugi kat. Prozorski otvori na drugome katu bočnih strana sjevernog pročelja jednako su izvedeni kao oni na prvome. Razlikuju se jedino po tome što su im ispod prozorskih klupčica nadodani uklađeni parapeti.²¹¹ Segmentni nadvoji drugog kata su i dodatno plastično naglašeni. Time se uočava želja za gradacijom oblikovanja od jednostavnije i plošnije u prizemlju do bogatije, plastičnije i monumentalnije na drugom katu.

U središnjem rizalitu raspoređene su tri prozorske osi. Na prvome katu nalazi se portal koji je lučno zaključen u formatu uspravnog pravokutnika kojeg flankiraju prozori pravokutnog uspravnog formata i segmentnog nadvoja. Time se naglašava centralnost i važnost portala kao glavnog ulaza u tvornicu. Na drugom katu se protežu tri prozorske osi kojima dominiraju središnji dvojni prozori s arhivoltima koje flankiraju bočni prozori istih oblikovnih karakteristika. Vijenci arhivolta lučnih

²⁰⁹ Usp. Isto.

²¹⁰ Isto.

²¹¹ Usp. Isto.

prozora su povezani i dodatno naglašavaju drugi kat. Prozori drugog kata središnjeg rizalita također imaju klupčice i uklađene parapete.²¹² Na ugaonim rizalitima svakoga kraja sjevernoga pročelja, postavljena je po jedna prozorska os lučno zaključenih dvojnih prozorskih otvora s klupčicama i uklađenim parapetima. Uspravnog su formata u obliku pravokutnika, te također načinjeni od fasadne opeke. Cijelo sjeverno krilo prekriveno je dvostrešnim krovovima, dok su izdvojeni rizaliti zaključeni visokim mansardnim krovovima koji su rastvoreni krovnim prozorima ovalnog oblika s bogato profiliranom metalnom dekoracijom.²¹³

Južno pročelje sjevernog krila je formata vodoravno položenog pravokutnika, te je usmjereno prema dvorišnoj strani parcele. Slijede ga gotovo jednaka oblikovna rješenja kao i na sjevernom pročelju. Na zapadnoj strani južnog pročelja nastavlja se niz uličnih pročelja stambenog građevinskog bloka. Pročeljem dominira pravilno raspoređeni niz od 11 prozorskih osi na zapadnoj strani te 7 prozorskih osi na istočnoj strani koja se spaja s istočnim krilom tvornice. Prozori su izrađeni od fasadne opeke, formata uspravnog pravokutnika, s prozorskom klupčicom na konzolama.²¹⁴ Dekorativni vijenci, također izrađeni od fasadne opeke, služe kao elementi koji razdvajaju prizemlje i prvi kat, te prvi i drugi kat pročelja. U središnjoj osi naglašen je rizalit, jednako oblikovan kao i na sjevernom pročelju s lezenama na rubovima i nizom polukružnih slijepih arkadica iznad drugoga kata. U središnjem rizalitu pravilno su raspoređene tri prozorske osi. U prizemlju se nalazi glavni ulaz koji je zaključen segmentnim lukom, a flankiran prozorima. Osim njega postoji još nekoliko sporednih ulaza u tvornicu raspoređenih prizemljem. Na prvom katu dominiraju središnji lučno zaključeni dvojni prozori pravokutnog uspravnog formata kojeg flankiraju bočni prozori također pravokutnog uspravnog formata ali segmentno zaključeni. Na drugom katu se također proteže tri prozorske osi kojima dominiraju središnji dvojni prozori s arhivoltima koje flankiraju bočni prozori istih oblikovnih karakteristika. U podnožju središnjeg rizalita i istočno od pročelja, izveden je kameni sokl.²¹⁵ Pročelje je žbukano i ličeno u blijedoj svijetložutoj boji.

Istočno pročelje istočnog krila predstavlja format položenog pravokutnika, te je prostorno usmjereno prema Ulici Franje Hochmanna. Također prati oblikovno rješenje sjevernog krila oba

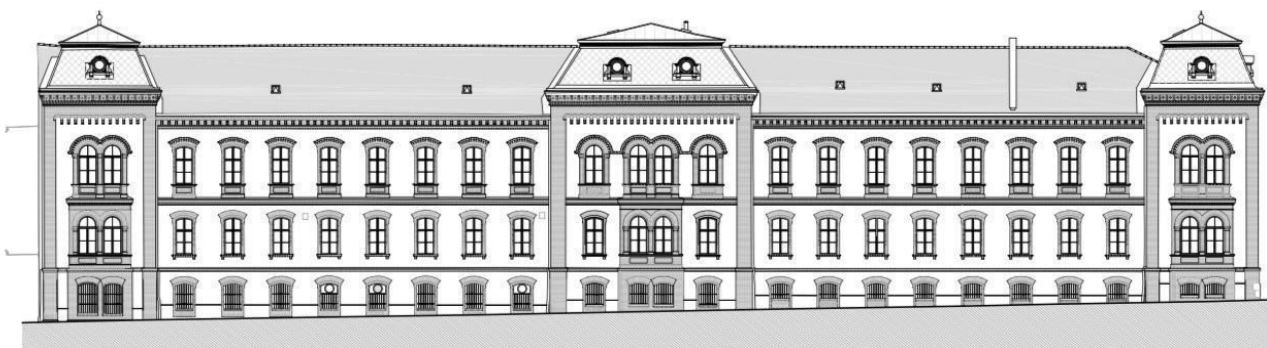
²¹² Usp. Isto.

²¹³ Isto.

²¹⁴ Usp. Isto.

²¹⁵ Isto.

pročelja, u središnjoj osi i na krajnjim završecima pročelja postavljeni su istaknuti rizaliti koji su ukrašeni lezenama i slijepim arkadicama nanizanim iznad prozora drugoga kata. Pročelje je simetrično oblikovano pravilnim nizom od 21 prozorske osi. Svi prozori istočnog pročelja također predstavljaju format uspravnoga pravokutnika, s klupčicama te uklađenim parapetima na drugome katu. Međutim, prizemni prozori također imaju nadvoj i parapet, ali su dodatno ojačani i metalnim rešetkama, te čine iznimku jer se njihov format mijenja uslijed nagiba nivoa ulice, od manjih na sjevernom prema većima na južnom dijelu.²¹⁶

Slika 17.: Arhitektonski snimak postojećeg stanja istočnog pročelja istočnog krila

Zapadno pročelje istočnog krila usmjereno je prema dvorištu parcele odnosno danas prema novoizgrađenoj poslovnoj zgradi Adris grupe. Format je horizontalno položeni pravokutnik. Također ponavlja gotovo sva oblikovna rješenja preostalih pročelja poput središnjeg istaknutog rizalita ukrašenog lezenom i slijedom slijepih arkadica iznad prozora drugoga kata, te pravilnim nizom prozorskih osi koje su formata uspravnih pravokutnika. Na središnjem rizalitu prizemlja, nalazi se ulaz sa dvokrilnim vratima pravokutnog formata koji je lučno zaključen.²¹⁷ Sa lijeve i desne strane portala nalaze se dodatno još dvojica vrata koja su segmentno zaključana u materijalu od fasadne opeke. Ritam pročelja prati niz od 18 prozorskih osi formata uspravnog pravokutnika, segmentno zaključana na prvome i drugome katu. Oblikovanje prozorskih osi razlikuje se jedino u središnjem rizalitu gdje su lučno zaključeni dvojni prozori prvoga kata, te dvojni i bočni prozori

²¹⁶ Isto.

²¹⁷ Usp. Isto, str. 40.

drugoga kata. Jednako kao i južno pročelje sjevernog krila, nema ugaone rizalite jer sa zapadne strane se priključuje sjevernom krilu, a na istočnoj strani jednostavno nije bio planiran. Pročelje je ožbukano i ličeno u svijetložutoj boji.

Posljednje pročelje nalazi se na južnoj strani istočnog krila koji je formata uspravnog pravokutnika sa zaključenim trokutastim zabatom na vrhu. Pročelje je izvorno bilo jednostavan zid bez arhitektonske raščlambe.

Slika 18.: Prikaz zabatnog zida na južnom pročelju istočnog kraka, 2015. godina

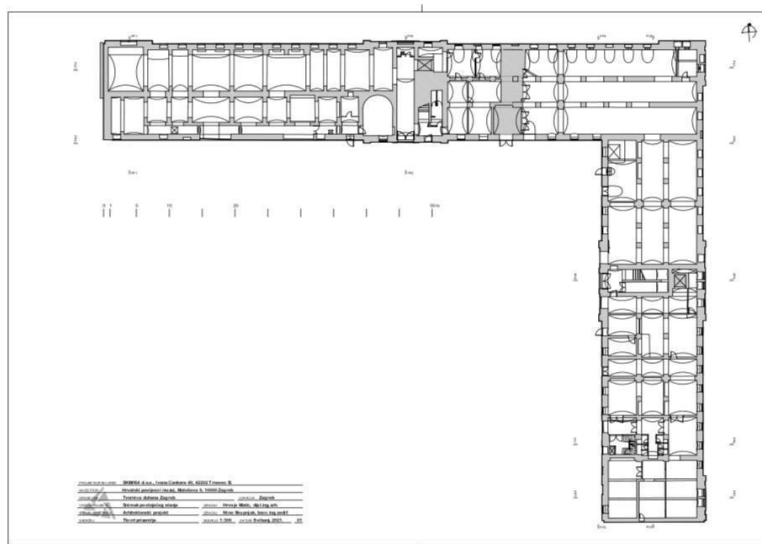
3.3.2. Unutrašnjost tvornice

Tvornica duhana karakterističnog je tlocrta u obliku slova L. Sastoji se od prizemlja, prvoga i drugoga kata, odnosno suterena, prizemlja i prvog kata na sjevernom dijelu sjevernog krila, jer se u jednom trenutku površina okolnog terena spustila u smjeru od sjevera prema jugu.²¹⁸ Tako se glavni ulaz koji je pozicioniran u sjevernom krilu, u središtu sjevernog pročelja, nalazi u međukatu između prizemlja i prvog kata. Tvorničke hale i ostali prostori namijenjeni administraciji i skladištenju materijala i proizvoda bili su raspoređeni duž sjevernog i istočnog krila tvornice, s

²¹⁸ Krasanka Majer Jurišić i Boris Mostarčić, “Tvornica duhana Zagreb...”, 2022., str. 79.

time da su veći prostori bili rezervirani za tvorničke hale i proizvodnju, a manji prostori za manje radionice, skladišta, administraciju i sl.

U prizemlju odnosno suterenu nalazilo se nekoliko velikih tvorničkih hala pravokutnog formata, duž istočnog krila i istočne strane sjevernoga krila. Manje prostorije bile su raspoređene na zapadnoj strani sjevernoga krila te na južnoj strani istočnoga krila. U prizemlje se moglo ući kroz dva glavna ulaza, od kojih je primaran bio smješten na sjevernom dijelu sjevernoga krila, a drugi ulaz se nalazio, uz nekoliko dodatnih sporednih ulaza, na zapadnoj, dvorišnoj, strani istočnog krila. Prizemlje je bilo nadsvođeno, odnosno većina prostorija je bila oblikovana konstrukcijom češke kape, koje su dodatno bile ojačane širokim pojasnicama, osim u prostorijama na krajnjem južnom dijelu istočnoga krila koje su bile zaključene ravnim stropom s naglašenim gredama.²¹⁹ U središnjem dijelu sjevernog i istočnog kraka nalazi se dvokrako kameno stubište koje povezuje sve etaže krakova.

Slika 19.: Arhitektonski snimak postojećeg stanja, Tlocrt prizemlja

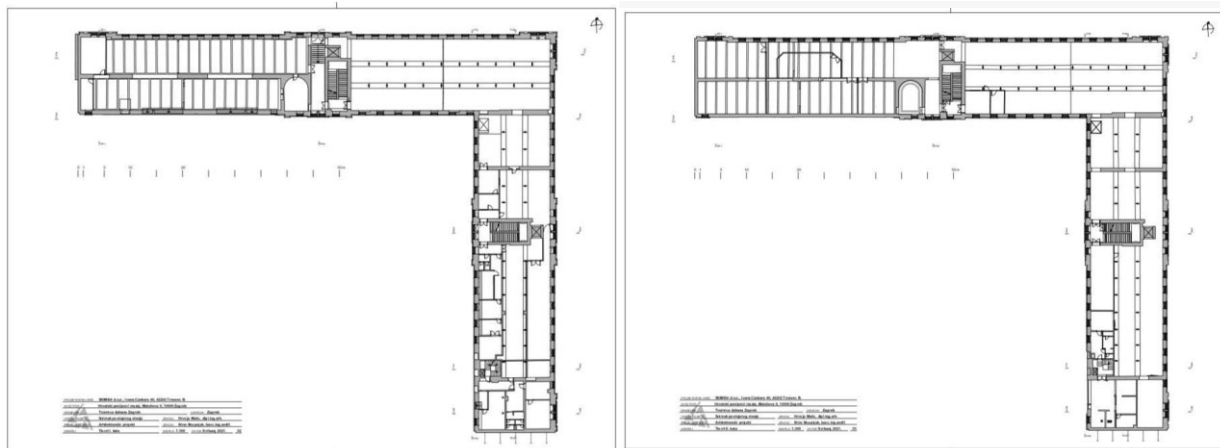
Istočno krilo oba kata obilježava specifična simetralna razdioba prostorija s većom tvorničkom halom u sredini, u formatu horizontalno položenog pravokutnika, te dvjema malo manjim prostorijama, u formatu uspravno postavljenog pravokutnika, na svakom kraju krila. Također, u središnjoj hali na zapadnoj strani nalazilo se nekoliko manjih prostorija za proizvodnu namjenu. Na oba kata se prostor krajnjeg sjevernog dijela istočnog krila nastavlja na središnji dio sjevernog

²¹⁹ Krasanka Majer Jurišić, *Elaborat konzervatorsko-restauratorskih...*, 2021., str.37.

krila. U pravilnim razmacima postavljeni su željezni stupovi koji podržavaju grede ravno zaključenog stropa sjeverne i središnje prostorije istočnog krila, prvoga i drugoga kata.²²⁰

Na oba kata sjevernoga krila prostor je podijeljen na dvije velike tvorničke hale s time da se na zapadnom dijelu rasporedilo više manjih prostorija, a na istočnom dijelu je bila otvorena, bez pregradnih zidova. Ravno su zaključene i prostorije i hale oba kata, a u istočnom dijelu krila stropove podržava ukupno deset pari željeznih stupova postavljenih u pravilnim razmacima.²²¹

Stupovi u tvorničkim halama su kružnog presjeka i šireg podnožja, a nad svakim kapitelom je izveden niski stožac s dvjema uskim konzolama u obliku izduženog slova S koje služe kao potpora gredama ispod drvenih stropova.²²²

Slika 20.: Arhitektonski snimak postojećeg stanja, tlocrt prvog kata

Slika 21.: Arhitektonski snimak postojećeg stanja, tlocrt drugog kata

4. PITANJE REVITALIZACIJE TVORNICE DUHANA ZAGREB

4.1. Neuspjeli projekt prenamjene bivše tvornice u Hrvatski povijesni muzej

Tvornica duhana Zagreb je od početka svoje izgradnje krajem 19. stoljeća kontinuirano djelovala sve do početka 21. stoljeća. Tijekom 1990.-ih godina, pod utjecajem političkih i

²²⁰ Isto, str. 38.

²²¹ Isto.

²²² Krasanka Majer Jurišić i Boris Mostarčić, “Tvornica duhana Zagreb...”, 2022., str. 88.

ekonomskih okolnosti koje su se dogodile promjenom državnog sistema i osamostaljenja Hrvatske, u procesu privatizacije 1993. godine pojavile su se prve inicijative za preuzimanje poduzeća Tvornice duhana Zagreb. Godine 1998. nastupio je prelazak vlasništva nad tvornicom na Tvornicu duhana Rovinj odnosno Adris grupu d.d. koja je tada postala njenim većinskim vlasnikom prema udjelu dionica.²²³ S vremenom je poslovanje tvornice u Zagrebu slabilo jer je višu tržišnu vrijednost i veći profit ostvarivala Tvornica duhana Rovinj što je naposljetku rezultiralo prekidom poslovanja. U trenutku zatvaranja, 2006. godine, Tvornica duhana Zagreb je imala 240 zaposlenih od kojih je većina bila premještena u novoizgrađenu tvornicu duhana u Kanfanaru u Istri. Već iste godine vodile su se polemike oko restrukturiranja i prenamjene tada već bivše zagrebačke Tvornice duhana. Također je 2006. godine Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode izradio konzervatorski elaborat kojim je Tvornica duhana Zagreb, kao javna građevina, upisana u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske.²²⁴ Kao građevinski i povijesni sklop odnosno kao pojedinačno nepokretno zaštićeno kulturno dobro upisana je 23. veljače 2006. godine pod oznakom Z-2646.²²⁵ Zaštićena je građevina arhitekta Ruperta Melkusa iz 1881./82. godine dok je naknadna dogradnja upravne zgrade Franje Bahovca iz 1971. godine na jugozapadnom dijelu tvornice bila ocijenjena kao građevina bez povijesnih i kulturnih vrijednosti, što je kasnije rezultiralo njezinim uklanjanjem.

Hrvatski povijesni muzej svoje temelje veže uz nekadašnji Narodni muzej, jednim od najstarijih muzejskih ustanova u Hrvatskoj, ali i najstarijeg muzeja u gradu Zagrebu, te posjeduje građu od iznimne vrijednosti za Republiku Hrvatsku što ju čini i matičnom muzejskom institucijom koja povezuje sve povijesne zbirke i muzeje unutar mreže mnogobrojnih hrvatskih muzeja.²²⁶ Prenamjena Tvornice duhana Zagreb u muzejske svrhe bila je od iznimne važnosti Hrvatskom povijesnom muzeju jer muzej do tog trenutka nikada nije imao stalni postav, što bi mu se realizacijom ove zamisli bilo omogućilo. Naime, kustosi su prvi puta dobili priliku stvaranja cjelovite muzeološke prezentacije povijesti hrvatskoga naroda.²²⁷ Prihvaćanjem Muzeološkog programa Hrvatskog povijesnog muzeja i odlukom Vlade Republike Hrvatske o premještanju muzeja u bivšu zgradu Tvornice duhana Zagreb, započela je izrada koncepta stalnog postava pri

²²³ *Tvornica duhana Zagreb (TDZ)*, <https://tehnika.lzmk.hr/tvornica-duhana-zagreb-zagreb/> (Pregledano: 2.8.2023.)

²²⁴ Usp. Zrinka Paladino, "Zaštita zagrebačke...", 2009., str. 156.

²²⁵ Isto.

²²⁶ Usp. Branko Nadilo i Krešimir Regan, "Kuća hrvatske povijesti...", 2012., str. 752.

²²⁷ Ankica Pandžić, "Hrvatski povijesni muzej", u: *Informatica museologica* 39 (1-4) 2008., str. 9.

čemu se imenovao stručni tim u kojemu su sudjelovale tri muzejske savjetnice Hrvatskog povijesnog muzeja: mr. Jelena Borošak Marijanović, Ela Jurdana te Nataša Mataušić.²²⁸ Prema definiciji autorica koje su predložile koncepciju, zadaća stalnog postava trebala je “*predstaviti analitički i interpretacijski značajne pojavnosti i procese u hrvatskoj povijesti i kulturi od ranog srednjeg vijeka do suvremenosti, s naglaskom na razdoblje novog vijeka, a posebice na 19. i 20. stoljeće*”.²²⁹ Koncepcija je prošla kroz proces stručne recenzije i određenih dorada, te je postala podlogom za projekt obnove bivše tvornice.²³⁰

4.1.1. Projektni natječaj za ostvarenje prenamjene Tvornice duhana Zagreb i izgradnje novog poslovnog kompleksa Adris grupe d.d.

Nakon obustave rada i poslovanja Tvornice, te njenog evidentiranja kao važnog dijela graditeljskog nasljeđa Ministarstvo kulture je započelo pregovore o kupnji, pri čemu je već sljedeće godine, u srpnju 2007., službeno potpisan ugovor, kojim se započelo realizirati zamisao o novoj namjeni.²³¹ Temeljem dogovora između Ministarstva kulture i Tvornice duhana Rovinj o suradnji i rješavanju pitanja revitalizacije kompleksa Tvornice duhana, već se u siječnju 2007. godine raspisao natječaj pod organizacijom Društva arhitekata Zagreb u sklopu buduće prenamjene i izgradnje novog kompleksa. Plan prenamjene bivše tvornice i dvorišnog dijela uključivao je dva projekta: premještaj Hrvatskog povijesnog muzeja, nakon provođenja potrebne adaptacije, u Tvornicu duhana Zagreb te izgradnju novog poslovnog kompleksa Adris grupe na mjestu dogradnje iz 1971. godine. Iste godine izdala se i dozvola za rušenje nezgrapne osmerokatne upravne zgrade na jugozapadnom dijelu bivše tvornice, a već godinu dana kasnije uklonio se i nadzemni dio.²³² Projektni “*Natječaj za izradu idejnog arhitektonsko-urbanističkog rješenja poslovnog kompleksa Adris grupe*” bio je na državnoj razini, otvoreni i javni, a u jednom trenutku i anonimni, te se sastavljao od programa izrađenog pod vodstvom Zavoda za arhitekturu Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu, u kojemu se dakle predviđala “revitalizacija lokacije kroz

²²⁸ Hrvatski povijesni muzej - Izvješće o radu 2008., str. 20., <https://mdc.hr/files/pdf/Izvjesci/2008/Zg/Povijesni.pdf> (Pregledano: 10.8.2023.)

²²⁹ Ankica Pandžić, “Hrvatski povijesni...”, 2008., str. 9.

²³⁰ Usp. Branko Nadilo i Krešimir Regan, “Kuća hrvatske povijesti...”, 2012., str. 753.

²³¹ Krasanka Majer Jurišić i Boris Mostarčić, “Tvornica duhana Zagreb...”, 2022., str. 94.

²³² Usp. Branko Nadilo i Krešimir Regan, “Kuća hrvatske povijesti...”, 2012., str. 754.

prenamjenu i zamjensku gradnju”.²³³ Ciljevi projektnog programa za izgradnju novog poslovnog kompleksa Adris grupe, koji su bili definirani prema okvirnim zahtjevima investitora, odnosili su se na postizanje fleksibilnosti organizacije unutarnjih prostora te davanje osobnosti i različitosti novom kompleksu, uz obavezno poštivanje konzervatorskih smjernica okolnog prostora i zaštićenog kulturnog dobra.²³⁴ Ciljevi prenamjene bivše tvornice kao javne građevine za kulturu odnosili su se na pravilnu rekonstrukciju uz očuvanje graditeljskih, oblikovnih i povijesnih obilježja.²³⁵

Natječaj se objavio 20. siječnja 2007. godine, te je trajao tri mjeseca, do 20. travnja, pri čemu je pristiglo sveukupno 36 prijedloga. Autorica Haničar Buljan elaborira načine na koje su natjecatelji pristupili rješavanju zadatka u osmišljavanju prostorne koncepcije, uzimajući u obzir odnos prema bivšoj tvornici.²³⁶ Većina projekata uključivala je postavljanje samostojeće strukture na južnom dijelu parcele kojom bi, uz neizgrađeni okolni prostor nove gradnje, “otvarala” cjelokupni blok. Sljedeća skupina projekata naglašavala je zatvaranje bloka s južne strane tvornice, kojim bi se nastavio ulični potez Jagićeve i tako otvorio središnji dvorišni prostor između nove strukture i bivše tvornice. Treća skupina radova koristila je cijelu parcelu za izgradnje novog objekta. Primijetila je da, nažalost, tek manji broj radova uvažavao povijesnu vrijednost arhitekture stare tvornice²³⁷ što nam govori o tadašnjem nedostatku svijesti o važnosti očuvanja, razumijevanja i interpretiranja industrijskog nasljeđa.

Nakon pristizanja radova u razdoblju od dva tjedna je ocjenjivački sud pregledao i odredio najbolja rješenja prenamjene i izgradnje novog kompleksa. Uz predstavnike Adris grupe, ocjenjivački su sud činili: prof. dr. sc. Marijan Hrzić, Želimir Vukina, Radovan Tajder, mr. sc. Slavko Dakić, Pero Puljiz, Helena Paver Njirić, Petar Mišković i Hrvoje Bakran te dizajner Davor Bruketa.²³⁸ Iako je pristiglo 36 radova, nije se dodijelilo prvo mjesto, već su dva rada ocijenjena kao druga po redu najbolje izvedena rješenja. Pošto se nije dodijelila prva nagrada odlučilo se na provedbu drugoga kruga u kojem su se uključili nagrađeni radovi prva dva mjesta i trećeg mjesta, te tri otkupljena

²³³ Usp. Ivana Haničar Buljan, “Arhitektonsko nasljeđe kao poticaj ili smetnja”, u: *Kvartal* IV (3) 2007., str. 6.

²³⁴ Isto, str. 7.

²³⁵ Usp. Branko Nadilo i Krešimir Regan, “Kuća hrvatske povijesti...”, 2012., str. 754.

²³⁶ Usp. Ivana Haničar Buljan, “Arhitektonsko nasljeđe...”, 2007., str. 8.

²³⁷ Isto.

²³⁸ Isto, str. 9.

rada. Prema tome principu je ocjenjivački sud na temelju ponovljenih prijedloga odabrao projekt sa najkvalitetnijim prostornim pristupom i rješenjem. Nakon drugoga kruga u listopadu 2006. godine, nagrada je pripala trećem nagrađenom projektu iz prvoga kruga, projektantskom timu Ivica Plavca, Ivana Zdenkovića i Žanet Zdenković Gold.²³⁹

Autori:
IVICA PLAVEC, dipl.ing.arh., iz Zagreba
ŽANET ZDENKOVIĆ GOLD, dipl.ing.arh.
IVAN ZDENKOVIĆ, dipl.ing.arh.

Suradnici:
Uroš Vasković, dipl.ing.arh.
Ivana Anđić, dipl.ing.arh.
Ljiljana Kužina, stud.arh.
Mario Antunović, stud.arh.

Slika 22.: Prijedlog projekta za izgradnju Adris poslovnog centra, 2007., Tim: Ivica Plavec, Žanet Zdenković Gold i Ivan Zdenković

Nadolazeće 2008. godine program natječaja je nadopunjen te bio uskladio s promijenjenim zakonskim regulativama.²⁴⁰ Krajem godine izdala se lokacijska dozvola, a potvrda glavnoga projekta “rekonstrukcije Tvornice duhana Zagreb uz prenamjenu dijela Tvornice u Hrvatski povijesni muzej, te izgradnju poslovno-kulturne građevine s podzemnom garažom i trafostanicom” ostvarena je 11. kolovoza 2011. godine.²⁴¹ Prvi radovi odnosili su se na izgradnju novog poslovnog kompleksa, dok je rekonstrukcija bivše tvornice bila naknadno planirana. Početkom 2014. godine je bila dovršena izgradnja poslovne zgrade Adris grupe d.d., no zbog političkih malverzacija i navodnog nedostatka financijskih sredstava, projekt obnove i prenamjene

²³⁹ Usp. Branko Nadilo i Krešimir Regan, “Kuća hrvatske povijesti...”, 2012., str. 754.

²⁴⁰ Usp. Isto.

²⁴¹ Isto.

nekadašnje Tvornice duhana Zagreb za potrebe Hrvatskog povijesnog muzeja nikada nije bila u potpunosti realizirana.

4.1.2. Plan obnove i prenamjene bivše tvornice

Prenamjena industrijskog nasljeđa u potpuno novu funkciju koja se razlikuje od njene izvorne predstavlja koncept koji se širom svijeta često primjenjuje kao metoda očuvanja industrijskog nasljeđa. Adaptacija napuštenih industrijskih pogona i kompleksa u muzeje, postala je u svijetu jedno od najčešćih i najučinkovitijih rješenja za revitalizaciju tih prostora, no u Hrvatskoj su takvi primjeri ostvarivanja novog odnosa, izuzev valoriziranja i prihvaćanja industrijskog nasljeđa kao kulturnog resursa, vrlo rijetki.²⁴² Muzealizacija industrijskih kompleksa česta je forma prenamjene zbog njihovog specifičnog interijera, voluminoznosti i prostranosti, koja pogoduje za prezentiranje muzeoloških sadržaja.²⁴³ Osim što pogoduje očuvanju i prezentiranju muzeološke građe, povoljno utječe i na zaštitu industrijskog objekta odnosno nasljeđa. Prema Ivi Maroeviću se metodom adaptacije odabrane industrijske građevine, kompleksi ili zone štite od uporabe koja bi mogla ugroziti njihovo postojanje, pritom im osiguravajući svrhu koja ima osnovni zadatak isticanja sačuvanih vrijednosti, materijalne, oblikovne i sadržajne strukture, koje prenose poruke prošlosti.²⁴⁴ Projekt prenamjene nekadašnje Tvornice duhana u Zagrebu u Hrvatski povijesni muzej djelovao je kao izvrsno rješenje kojem bi obje strane postigle pozitivne ishode. Osim što bi omogućilo obnovu, te daljnje očuvanje i održavanje zaštićenog nepokretnog kulturnog dobra, što je jedan od temeljnih ciljeva zaštite industrijske baštine, Hrvatski povijesni muzej konačno je trebao dobiti adekvatan prostor koji bi omogućio izradu i predstavljanje stalnog postava kako bi na prihvatljiv i odgovarajući način prezentirali značajnu hrvatsku povijesnu baštinu.

Zahvaljujući snažnoj potpori Ministarstva kulture, inicijativa o pokretanju projekta prenamjene, odnosno relokacije Hrvatskog povijesnog muzeja u bivšu Tvornicu duhana Zagreb nakon adekvatne obnove i adaptacije, započela je već 2007. godine, manje od godinu dana nakon što je bio obustavljen rad u tvornici.²⁴⁵ S obzirom da je početkom 21. stoljeća ojačala svijest domaćih

²⁴² Krasanka Majer Jurišić i Boris Mostarčić, "Tvornica duhana Zagreb...", 2022., str. 94.

²⁴³ Branko Nadilo i Krešimir Regan, "Kuća hrvatske povijesti...", 2012., str. 753.

²⁴⁴ Usp. Ivo Maroević, "Muzealizacija industrijske baštine kao kulturni resurs", U: *Grad za 21. stoljeće*, Karlovac: Nakladništvo Društva arhitekata, građevinara i geodeta Karlovac., 2001., str. 78.

²⁴⁵ Usp. Ankica Pandžić, "Hrvatski povijesni...", 2008., str. 9.

istraživača industrijske arheologije kao i ostalih humanističkih, kulturnih i umjetničkih struka o važnosti zaštite i valorizacije industrijske baštine, ovim potezom se potvrdio posredni utjecaj njihovih inicijativa na djelovanje izvršnih vlasti da prepoznaju vrijednost industrijske baštine i da sudjeluju u potencijalnim mogućnostima njihove revitalizacije. Iako je već postojao sličan projekt prenamjene industrijske baštine u muzejski prostor sredinom 20. stoljeća na primjeru Gliptoteke²⁴⁶, ova inicijativa nije bila prva u Hrvatskoj, no definitivno je bio najažurniji proces realizacije prenamjene tvorničkog pogona nakon gubljenja svoje izvorne funkcije.

Nova poslovna zgrada Adris grupe izgradila se na jugozapadnom dijelu parcele Tvornice duhana, mjestu nekadašnje tvorničke upravne zgrade koja se za ove potrebe uklonila. Adrisova interpolacija slobodnostojeća je građevina sa sveukupno osam etaža od kojih su dvije podzemne za potrebe parkirališta. Prema projektu, pročelje je osmišljeno kao slojevita ovješena ventilirana fasadna konstrukcija sa staklenim površinama različitih tonova, dok se armiranobetonski okvirni sustav konstrukcije u osnovnom rasteru sastoji od monolitnih ploča, stupova i greda, a u središtu su istaknute dvije stubišne vertikalne jezgre s punim armiranobetonskim zidovima te opremljenim instalacijskim vodovima.²⁴⁷

Slika 23.: Današnji izgled interpolacije Adris poslovnog centra

²⁴⁶ Usp. Goran Arčabić, "Zagrebačka industrijska...", 2007, str. 27.

²⁴⁷ Usp. Branko Nadilo i Krešimir Regan, "Kuća hrvatske povijesti...", 2012., str. 756-757.

Adaptacija Tvornice duhana Zagreb prema projektu Ivice Plavca i njegovog tima, prvenstveno se temeljila na rekonstrukciji građevine s isključivo izvornim elementima i minimalnim intervencijama, uz suradnju s Konzervatorskim zavodom. S obzirom da je Tvornica tada nedavno postala zaštićenim kulturnim dobrom, u projektu obnove i prenamjene potrebno je bilo poštivati i sačuvati njenu povijesnu i kulturnu vrijednost, uz primjenu adekvatnih uvjeta zaštite prema konzervatorskim smjernicama. Za provedbu realizacije unutrašnjeg prostora Tvornice u funkciju muzeja, projektni tim Ivice Plavca surađivao je s Hrvatskim povijesnim muzejom i ravnateljicom muzeja, Ankicom Pandžić.²⁴⁸ Prema projektnom zadatku kojeg je ustupila ravnateljica muzeja, projektni tim morao je ispuniti određene zahtjeve koji su se odnosili na organizaciju smještaja muzejske i ostale građe, ali i ostalih funkcija vezanih uz vođenje muzeja. Raspored muzejskih eksponata unutar zaštićene industrijske građevine uvjetovan je njezinim prostornim i građevinskim značajkama te nizom tehničkih pravila i propisa koji vrijede za javne građevine.²⁴⁹ Zato je bilo potrebno pronaći adekvatna rješenja za smještaj depoa i multifunkcionalnih dvorana i radionica, te odrediti veličine izložbenih prostora i približno dimenzija karantene za posebnu muzejsku građu.²⁵⁰ Arhitekti su maksimalno iskoristili prostor uz manje pregradnje i intervencije na sjevernom krilu i južnom pročelju istočnog krila.

Glavni ulaz ostao je na izvornom mjestu. Na etaži prizemlja se planiralo izvesti nekoliko intervencija. Prva se odnosila na intervenciju na glavnom ulazu odnosno saniranju kratkog stubišnog kraka u međuetazi. Planirano je rušenje dijela međuetaznog stepeništa i pregradnih zidova kako bi postigli veću reprezentativnost ulaznog foajea, te kako bi se dobila širina prostora i veća protočnost.²⁵¹ Pošto su postojeći svodovi bili preniski za muzejsku namjenu, druga veća intervencija odnosila se na spuštanje poda u prizemlju za 60 centimetara, kako bi se postigla potrebna visina bez intervencija rušenja ili nadograđivanja.²⁵² Također je za bolju komunikaciju, skladištenje i prijenos muzejske građe planirano izvođenje dviju podzemnih etaža u središnjem

²⁴⁸ Usp. *Hi-tech arhitektura oživljava velebnu zagrebačku palaču*, <https://arhiva.nacional.hr/clanak/110175/hi-tech-arhitektura-ozivljava-velebnu-zagrebacku-palacu> (Pregledano: 10.8.2023.)

²⁴⁹ Usp. Zrinka Barišić Marenčić i Ivan Vukojević, "Adaptive reuse of Zagreb tobacco factory buildings in the context of contemporary urban regeneration", u: *A&U* 53 (1-2) 2019., str. 110.

²⁵⁰ *Hi-tech arhitektura oživljava velebnu zagrebačku palaču*, <https://arhiva.nacional.hr/clanak/110175/hi-tech-arhitektura-ozivljava-velebnu-zagrebacku-palacu> (Pregledano: 10.8.2023.)

²⁵¹ Usp. Isto.

²⁵² Usp. Isto.

dijelu sjevernog krila.²⁵³ U prizemlju bi se rasporedile knjižnica, muzejska kavana i suvenirnica, dok bi istočni dio sjevernog krila bio namjenjen uvodnim sadržajima i funkcijama za posjetitelje poput garderobe, informacijskog pulta, te blagajne.²⁵⁴

Slika 24.: Projekt prenamjene TDZ prema projektnom timu Ivice Plavca, Tlocrt prizemlja

Prostori prvoga i drugoga kata bili su planirani prvenstveno za smještaj stalnoga postava uz nadodane višenamjenske dvorane. Točnije, na prvoj etaži duž istočnog krila i istočnog dijela sjevernog krila nalazili bi se izložbeni prostori stalnoga postava, dok bi se na prostoru zapadnog dijela sjevernog krila smjestile višenamjenske dvorane, dvorana za pedagoške radionice, studiji za čuvanje i pohranjivanje rijetke građe te prostori za povremene izložbe, a na drugome katu uz također stalni postav i povremene izložbe, smještene na istoj poziciji kao i na prvome katu, još bi se na zapadnom dijelu sjevernog krila smjestili i trezori muzejske građe.²⁵⁵

²⁵³ Usp. Branko Nadilo i Krešimir Regan, “Kuća hrvatske povijesti...”, 2012., str. 755.

²⁵⁴ Usp. Isto.

²⁵⁵ Usp. *Hi-tech arhitektura oživljava velebnu zagrebačku palaču*, <https://arhiva.nacional.hr/clanak/110175/hi-tech-arhitektura-ozivljava-velebnu-zagrebacku-palacu> (Pregledano: 10.8.2023.)

Slika 25.: Projekt prenamjene TDZ prema projektnom timu Ivica Plavca, Tlocrt prvog kata

Slika 26.: Projekt prenamjene TDZ prema projektnom timu Ivica Plavca, Tlocrt drugog kata

Potkrovlje je trebalo biti namjenjeno administraciji i zaposlenicima. Na najvišoj etaži bivše tvornice tako bi se rasporedile prostorije uprave, restauratorskih i pomoćnih radionica, spremišta, knjižnica i dokumentacijski centar te uredski prostori zaposlenika.²⁵⁶ Također, bile su planirane manje intervencije na krovnim kupolama koje bi uključivale zamjenu postojećih eternitnih ploča, cementno-vlaknastog materijala, novim pločama istoga tipa, te bi se ostaklili prozori koje bi poravnali u ravninu krova.²⁵⁷

Posljednja intervencija odnosila se na domišljato rješenje oblikovanja fasade južnog pročelja istočnog krila bivše Tvornice duhana. Modernom intervencijom ostakljivanja konstrukcije, kako bi se primarno postigla veća prozračnost prostora, arhitekti su nastojali naglasiti kontrast prošlosti i sadašnjosti suprotstavljanjem teških i robusnih materijala poput betona i cigle kojima su bila izgrađena industrijska postrojenja, i modernih građevnih materijala i konstrukcija.²⁵⁸ Arhitekt Ivica Plavec komentirao je razloge izvođenja takvog rješenja za nedovršeno južno pročelje: *“Jedino smo intervenirali na južnom zabatu istočnog krila tvornice duhana, koji ionako nikad nije*

²⁵⁶ Usp. Branko Nadilo i Krešimir Regan, “Kuća hrvatske povijesti...”, 2012., str. 755.

²⁵⁷ Usp. *Hi-tech arhitektura oživljava velebnu zagrebačku palaču*, <https://arhiva.nacional.hr/clanak/110175/hi-tech-arhitektura-ozivljava-velebnu-zagrebacku-palacu> (Pregledano: 10.8.2023.)

²⁵⁸ Usp. Isto.

bio dovršen, te smo ga ostaklili i tako u dizajnu prilagodili novoj upravnoj zgradi Adris grupe. Time muzej stječe komunikaciju s ulicom i posjetiteljima, a istodobno se ostvaruje prisutnost muzeja u Jukićevoj ulici.”²⁵⁹

Slika 27.: Projektni plan tima Ivica Plavca, Novo rješenje južnog zabatnog zida istočnog krila

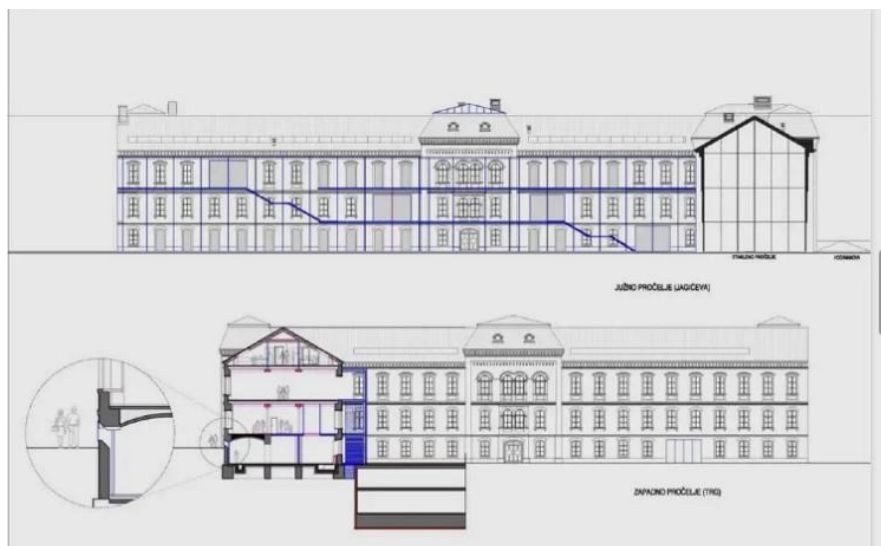
Realizacija projekta obnove i prenamjene bivše Tvornice duhana bila je planirana dvije godine nakon početka izgradnje novog poslovnog objekta Adris grupe, odnosno 2013. godine. Projekt je bio pozitivno ocijenjen i prihvaćen na raznim javnim i stručnim skupovima gdje se prezentirao, a proglašenjem u navodima Strateškog plana Ministarstva kulture od 2012. do 2014. godine prioritetnom investicijom, potvrdilo se kako su nadležne vlasti prepoznale vrijednost ove industrijske baštine i njen potencijal adaptiranjem bivše tvornice u Hrvatski povijesni muzej.²⁶⁰ Sukladno tome, u srpnju 2012. godine, odlukom Hrvatskog muzejskog vijeća koje djeluje pod upravom Ministarstva kulture kao savjetodavno tijelo, odobrilo se i formiralo Stručno povjerenstvo čija je funkcija bila nadgledati daljnje procese realizacije projekta.²⁶¹ Godinu dana

²⁵⁹ Isto.

²⁶⁰ Usp. *Kako je projekt povijesnog muzeja od 121 milijun kuna pao kao žrtva političkih igara*, <https://www.nacional.hr/kako-je-projekt-povijesnog-muzeja-od-121-milijun-kuna-pao-kao-zrtva-politickih-igara/> (Pregledano: 18.8.2023.)

²⁶¹ Usp. Isto.

kasnije je Stručno povjerenstvo uočilo nekoliko nepravilnosti u izvedbenim regulacijama projekta i u prezentiranom prijedlogu stalnog postava budućeg muzeja. Točnije, prema izvještajima povjerenstva, problemi su bili sljedeći: izvedbeni projekt i građevinska dozvola nisu bili usklađeni s novim propisima, a koncept predloženog stalnog postava djelovao je “potpuno zastarjelo” radi čega se od uprave nekoliko puta tražila dorada projekta, koja se nije učinila.²⁶² Iz tog razloga, Hrvatsko muzejsko vijeće donijelo je odluku o odbacivanju projekta i imenovanju novog tima koji bi bio zadužen za daljnju provedbu, za novi prijedlog stalnog postava, te adaptaciju bivše tvornice. Promjenom Uprave projekta i njegovog novog usklađivanja prema sistemu privatno-javnog partnerstva, nova uprava je donijela odluku o izmjeni izvornog projektnog plana.

Slika 28.: Novo rješenje južnog pročelja sjevernog krila, Projektni tim Ivica Plavca

U okviru tih promjena, arhitekt Ivica Plavec je priložio novu, razrađenu varijantu svog prvog projekta. Inspiriran britanskom nacionalnom galerijom *Tate Modern* smještenim u bivšoj londonskoj termoelektrani, arhitekt je htio muzeju dati otvoreniji karakter.²⁶³ Nadovezajući se na već predloženo rješenje konstrukcijskog ostakljivanja zabatnog zida južnog pročelja bivše tvornice, Plavec je u novom projektu primijenio sličan princip i na južno pročelje sjevernog krila. Nadogradnjom ostakljenog zida južnom pročelju koje bi funkcioniralo kao galerija-stubište, omogućilo bi posjetiteljima uvid u unutarnju komunikaciju muzeja.²⁶⁴ Uz dodavanje ostakljenog

²⁶² Usp. Isto.

²⁶³ Usp. Zrinka Barišić Marenić i Ivan Vukojević, “Adaptive reuse...”, 2019., str. 110.

²⁶⁴ Isto.

zida, rušile bi se pojedine zone pročelja svakoga kata, te bi se otvorili gotovo svi prozorski otvori prizemlja kako bi se prenamjenili u rastvorene interaktivne ulaze.²⁶⁵ Na taj način posjetitelji bi lakše komunicirali s unutrašnjim prostorom. Iako bi predložene intervencije postigle fleksibilniji i otvoreniji raspored interijera i muzejskog prostora, ovakav projektni plan nije bio u skladu s metodama zaštite nepokretnih kulturnih dobara, jer bi se izgubio povijesni i graditeljski integritet građevine, odnosno ne bi poštivao njegove oblikovne i konstrukcijske karakteristike.

Slika 29.: Prijedlog novog rješenja adaptacije južnog pročelja sjevernog krila, Projektni tim Ivica Plavca

²⁶⁵ Usp. Isto.

Slika 30.: Prijedlog novog rješenja adaptacije južnog pročelja sjevernog krila, Projektni tim Ivice Plavca

Ironično je da je Ministarstvo donijelo odluku o razrješenju Stručnog povjerenstva te imenovalo novu upravu s ciljem osiguravanja kvalitete i usklađenosti s aktualnim regulativama i propisima, ali su se tijekom djelovanja novog Stručnog povjerenstva dogodile dodatne zakonske nepravilnosti. Izmjene i dopune u novom projektu kršile su nekoliko stavaka. Nije bilo usklađenosti s odredbama kupoprodajnog ugovora, s izvornim programom i smjernicama natječaja iz 2007. godine, niti s ishodenim dozvolama, a potvrdila su se i kršenja autorskih prava.²⁶⁶ Prema riječima Upravnog vijeća muzeja, izmjene u projektu nisu bile konzultirane s kolegama iz muzeja, niti je vijeće dobilo ikakve službene informacije o osnivanju nove uprave projekta.²⁶⁷ Navedene nepravilnosti rezultirale su ukidanjem financijskih sredstava, istjecanjem građevinske dozvole i otvaranjem sudskih tužba što je prisilno obustavilo daljnji proces izvedbe projekta.

²⁶⁶ Usp. *Kako je projekt povijesnog muzeja od 121 milijun kuna pao kao žrtva političkih igara*, <https://www.nacional.hr/kako-je-projekt-povijesnog-muzeja-od-121-milijun-kuna-pao-kao-zrtva-politickih-igara/> (Pregledano: 18.8.2023.)

²⁶⁷ Usp. *Neizvjesna budućnost Hrvatskog povijesnog muzeja*, https://www.tportal.hr/kultura/clanak/neizvjesna-buducnost-hrvatskog-povijesnog-muzeja-20150318?meta_refresh=1 (Pregledano: 18.8.2023.)

4.1.3. Problemi očuvanja i revitalizacije industrijske baštine

Iz primjera plana obnove i prenamjene zagrebačke Tvornice duhana u Hrvatski povijesni muzej, zaključuje se da su se problemi u pristupu revitalizacije građevine većinom počeli pojavljivati nakon izmjene izvršne vlasti krajem 2011. godine. Uz gospodarsku krizu i nedostatak daljnjeg financiranja projekta nije postojala dovoljna razina svijesti i razumijevanja o važnosti očuvanja ovog značajnog industrijskog nasljeđa što se ponajviše očitovalo u raznim političkim malverzacijama. Mnogi primjeri zagrebačkog industrijskog nasljeđa doživjeli su sličnu sudbinu u kojoj radi nemara nadležnih vlasti i dalje propadaju. Samo neki primjeri koje je vrijedno spomenuti uključuju Kraljevski povlašteni zagrebački parni i umjetni mlin odnosno industrijski kompleks Paromlin te Gradsku klaonicu i stočnu tržnicu koje su upisane unutar Registra kulturnih dobara kao zaštićeni povijesni i građevinski sklopovi. Vrijedi spomenuti i bivšu tvornicu ulja čiji su dijelovi sklopa zaštićeni unutar integralnog dijela zaštićene povijesne cjeline Zagreba. Iako su za te primjere izrađeni konzervatorski elaborati kojima se potvrdila valorizacija, te su zaštićeni i upisani u Registar kulturnih dobara RH, danas nažalost i dalje stoje neiskorišteni, napušteni te u izrazito lošem stanju. Sukladno inicijativama Gradskog poglavarstva, navedene tvorničke sklopove se nekoliko puta nastojalo obnoviti i prenamijeniti. Neki od idejnih prijedloga za prenamjenu industrijskog kompleksa Paromlina odnosili su se većinom na prenamjenu u kulturne ustanove, no nijedna ideja nije realizirana.²⁶⁸ Kako je dugo bio napušten, mnogi dijelovi ovog zaštićenog kulturnog dobra su se oštetili, neki su čak i uništeni, zbog čega bi bili potrebni drastičniji zahvati poput rekonstrukcije. Najrecentnija inicijativa prenamjene Paromlina dolazi iz 2019. godine u kojoj se proveo natječaj za konstruktivnu sanaciju i adaptaciju Paromlina u svrhu preseljenja Gradske knjižnice Zagreb. Prema trenutnim informacijama, izdana je građevinska dozvola, te se čeka dovršenje izvedbenog plana što znači da se početak radova očekuje u jesen 2023., dok bi se cijeli projekt trebao završiti početkom 2025. godine,²⁶⁹ no ostaje za vidjeti kako će se ovaj projekt dalje odvijati. Za prostor Gradske klaonice i stočne tržnice predlagalo se nekoliko ideja koje su također bile pretežno za prenamjenu u kulturne sadržaje poput koncertnih

²⁶⁸ Usp. Iva Bedenko et. al., *Paromlin 2013. Povijesni pregled, prostorno planska dokumentacija, provedeni natječaji, projektne ideje - izbor i okvirne smjernice*, Gradski ured za strategijsko planiranje i razvoj Grada Zagreba, 3./2013., str. 9-10.

²⁶⁹ Medić: "Novi projekt u Paromlinu nije samo knjižnica već i multifunkcionalni centar", <https://www.nacional.hr/medic-novi-projekt-u-paromlinu-nije-samo-knjiznica-vec-i-multifunkcionalni-centar/> (Pregledano: 20.8.2023.)

mjesta, izložbenog prostora, kao i adekvatan poligon za djelovanje civilnog društva i povremene prezentacije kreativnih industrija, no u proteklom desetljeću nije pronađena trajna namjena ovog zaštićenog povijesno industrijskog kompleksa.²⁷⁰ Jednak primjer zanemarivanja industrijskog nasljeđa viđen je na bivšoj Tvornici ulja, koja je danas također u vrlo lošem stanju. Prema idejama i inicijativi gradskih vlasti prije desetak godina, bivšu Tvornicu ulja namjeravalo se prenamijeniti u Muzej holokausta. Projekt se trebao financirati sredstvima iz Europske unije. Godine 2019. bio je u izradi statički elaborat, no nakon zagrebačkog potresa 2020. godine i promjene vlasti projekt je stao, te do danas nije realiziran.²⁷¹ Iako je na području grada Zagreba mnogo veći broj zanemarenih i napuštenih industrijskih pogona i kompleksa bez aktivne funkcije, postoji nekoliko primjera uspješne revitalizacije industrijskog nasljeđa, točnije dva. To su današnji muzejski prostor Gliptoteke, bivše Tvornice koža, te prenamijenjena Jahaonica u nekadašnjoj Konjaničkoj vojarni, danas galerijski prostor Lauba odnosno Kuća za ljude i umjetnost.

Gradske vlasti su odlučujuća, odgovorna i najutjecajnija komponenta u procesu očuvanja baštine, kao i kreiranja smjernica za promjenu perspektive industrijske ostavštine²⁷², no prema dosadašnjim primjerima vidljivo je kako nadležne vlasti ne pokazuju preveliki interes prema važnosti očuvanja industrijske baštine. Pokretale su se mnoge inicijative revitalizacije industrijske baštine i započinjali izvedbeni projekti, no većina njih naposljetku je bila odbijena ili zaustavljena. Najčešći razlozi pripisivali su se nedostatku financijskih sredstava, zatim političkim previranjima i promjeni političke vlasti. Iako postoje zakonske mjere zaštite kulturnih dobara, razlog zbog kojega revitalizacija industrijskog nasljeđa u Hrvatskoj stagnira jest nedostatak učinkovitog nadzora i provođenja tih zaštitnih mjera u okviru industrijskog nasljeđa, što rezultira zanemarivanjem većine industrijskih pogona i kompleksa pa tako dovodi do njihovog propadanja.²⁷³ Potrebno je osvijestiti nadležne vlasti i javnost o važnosti očuvanja industrijskog nasljeđa jer nose značajnu povijesnu i kulturnu vrijednost. Osim što je osviještenost bitna u svrhu njihove zaštite i očuvanja, neophodno

²⁷⁰ Goran Arčabić. "Museum Project Zagreb...", 2017., str. 106.

²⁷¹ *Prva hrvatska tvornica ulja već godinama čeka da postane Muzej holokausta*, <https://www.vecernji.hr/zagreb/prva-hrvatska-tvornica-ulja-vec-godinama-ceka-da-postane-muzej-holokausta-1548397> (Pregledano: 20.8.2023.)

²⁷² Goran Arčabić. "Museum Project Zagreb...", 2017., str. 101.

²⁷³ Isto.

je prepoznati i potencijale revitaliziranja industrijskih naslijeđa jer mogu pozitivno pridonijeti društvenoj i urbanoj regeneraciji.

4.2. Konzervatorsko-restauratorsko istraživanje 2021. godine za obnovu i prenamjenu Tvornice duhana Zagreb u Hrvatski restauratorski zavod

Nakon gotovo četrnaest godina planiranja i najavljivanja prenamjene Tvornice duhana Zagreb u Hrvatski povijesni muzej, planovi su se neočekivano promijenili 2021. godine. Ministarstvo kulture je odlučilo zbog određenih političkih malverzacija obustaviti daljnju realizaciju prenamjene bivše tvornice u muzej, te ju dodijeliti na korištenje Hrvatskom restauratorskom zavodu. Dana 8. veljače 2021. godine, ministrica kulture Nina Obuljen Kornižek, zajedno sa predsjednicama Hrvatskog povijesnog muzeja i Hrvatskog restauratorskog zavoda, Mateom Brstilo Rešetar i Tajanom Pleše, potpisale su *Sporazum o prijenosu prava upravljanja nekretninom Tvornice duhana u Zagrebu, Jagićeva bb*, kojim se formalizirao prijenos prava upravljanja građevinom Tvornice duhana Zagreb s države na Hrvatski restauratorski zavod.²⁷⁴

S obzirom na posljedice zagrebačkog potresa 2020. godine, koje nisu zaobišle ni Tvornicu duhana, primarni zadatak bio je saniranje štete na konstrukciji same zgrade. Tako je bespovratnim sredstvima danim od strane Europske unije iz Fonda solidarnosti financirana izradba prve faze projektne dokumentacije za obnovu zgrade, a obuhvaćala je cjelovitu konstrukcijsku obnovu, u skladu s odredbama Zakona o obnovi zgrada oštećenih potresom na području Grada Zagreba, Krapinsko-zagorske županije, Zagrebačke županije, Sisačko moslavačke županije i Karlovačke županije.²⁷⁵ Također, zahvaljujući sredstvima koje je Ministarstvo kulture i medija osiguralo, izradila se i ostala projektna dokumentacija koja se temeljila na Elaboratu konzervatorsko-restauratorskih istraživanja, kojeg je proveo Odsjek za konzervatorsku dokumentaciju nepokretne baštine (HRZ), a sadržavala je prijedlog za izvođenje potrebnih radova i smjernice za obnovu.²⁷⁶

²⁷⁴ Usp. *Tvornica duhana u Zagrebu od danas za potrebe obnavljanja konzervatorsko-restauratorske djelatnosti*, <https://min-kulture.gov.hr/vijesti-8/tvornica-duhana-u-zagrebu-od-danas-za-potrebe-obavljanja-konzervatorsko-restauratorske-djelatnosti/20561> (Pregledano: 23.8.2023.)

²⁷⁵ *Godišnji izvještaj Hrvatskog restauratorskog zavoda za 2021. Godinu*, Hrvatski restauratorski zavod., str. 86. https://www.hrz.hr/images/dokumenti/Godisnji_izvjestaj_2021.pdf (Pregledano: 23.8.2023.)

²⁷⁶ Isto.

U prenamjenjenom prostoru bivše Tvornice duhana Zagreb planira se useljenje svih zagrebačkih odjela Hrvatskog restauratorskog zavoda gdje će se provoditi razna konzervatorska i restauratorska istraživanja, te će služiti za očuvanje i prezentiranje arheoloških, nepokretnih i pokretnih kulturnih dobara Republike Hrvatske.²⁷⁷ Dana 19. svibnja 2022. godine, započeli su radovi koji se temelje na prethodno izrađenoj projektnoj dokumentaciji, a odnose se na obnovu oštećene nosive konstrukcije, te na rekonstruiranje oštećenih oblikovnih arhitektonskih elemenata, uzrokovanih zagrebačkim i sisačkim potresom 2020. godine.²⁷⁸ Prva faza uključuje provođenje statičke sanacije kompletnog objekta u kojemu će se statički ojačati svodovi, zidovi i međukatne konstrukcije, te će se rekonstruirati dvorišno pročelje, odnosno južno pročelje sjevernoga krila te zapadno pročelje istočnoga krila, kako bi se povratilo njihovo izvorno stanje.²⁷⁹ Suglasnost o početku izvođenja radova potpisali su 25. travnja 2022. Republika Hrvatska, Grad Zagreb te Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode, a za glavnog izvođača radova odabrana je građevinska tvrtka ING-GRAD d.o.o.

Konzervatorsko-restauratorski elaborat pod nazivom “Zagreb, Klaićeva 13 - Zgrada bivše Tvornice duhana Zagreb” podnesen je 27. listopada 2021. godine, a sastavila ga je dr. sc. Krasanka Majer Jurišić, konzervator savjetnik povjesničar umjetnosti, uz voditelja programa Borisa Mostarčića, višeg konzervatora arhitekta, te ostale suradnike konzervatore, restauratore, povjesničare umjetnosti, građevinare, tehnologe i vanjske suradnike. U svrhu pripreme elaborata potrebno je bilo provesti preliminarna istraživanja Tvornice duhana koja su sadržavala povijesno-umjetnička i arhivska istraživanja, fotografsku i arhitektonsku dokumentaciju postojećeg stanja, zatim se analizirala lokacija tvorničkog postrojenja, prostorna i oblikovna obilježja unutrašnjosti i pročelja tvornice, te materijali i tehnike gradnje. Elaborat sadrži i provedena dijagnostička i laboratorijska istraživanja koja su uključivala sondiranje slojeva žbuke, naliča i građe, termografska snimanja i laboratorijska ispitivanja, te analizu klesanih kamenih elemenata, drvenine i metalnih elemenata. Na temelju podataka iznesenih iz navedenog konzervatorskog elaborata, u sljedećem potpoglavlju interpretirat će se analiza zatečenog stanja građevine Tvornice

²⁷⁷ Usp. *Tvornica duhana u Zagrebu od danas za potrebe obnavljanja konzervatorsko-restauratorske djelatnosti*, <https://min-kulture.gov.hr/vijesti-8/tvornica-duhana-u-zagrebu-od-danas-za-potrebe-obavljanja-konzervatorsko-restauratorske-djelatnosti/20561> (Pregledano: 23.8.2023.)

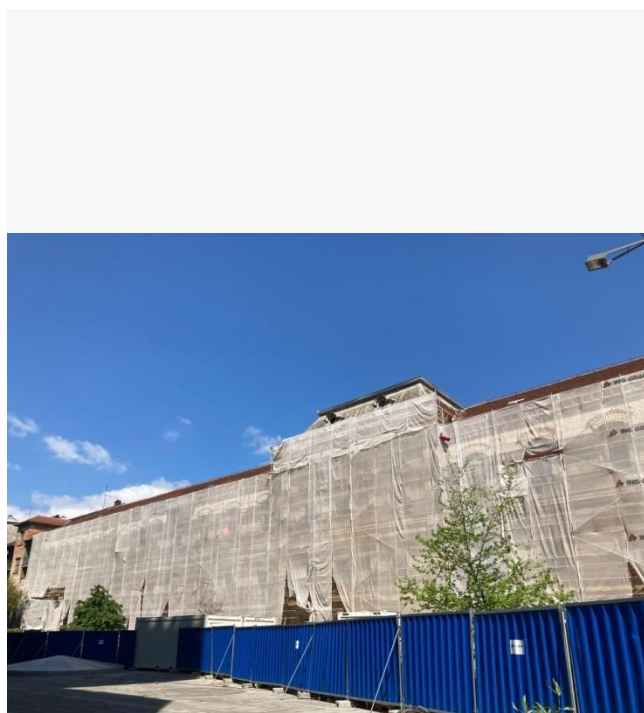
²⁷⁸ Usp. *Godišnji izvještaj Hrvatskog restauratorskog zavoda za 2022. Godinu, Hrvatski restauratorski zavod.*, str. 74. https://www.hrz.hr/images/dokumenti/HRZ_godisnji_izvjestaj_2022_web.pdf (Pregledano: 23.8.2023.)

²⁷⁹ *ING GRAD - Tvornica duhana Zagreb, Zagreb* <https://www.ing-grad.hr/hr/sto-radimo/obnova-kulturne-bastine/povijesno-znacajne-gradevine/tvornica-duhana-zagreb-zagreb#items> (Pregledano 23.8.2023.)

duhana Zagreb, te predložene smjernice plana obnove u svrhu prenamjene u Hrvatski konzervatorski zavod.

4.2.1. Zatečeno stanje građevine

Početkom svibnja ove godine, obavila sam kratko terensko istraživanje gdje sam osobno posjetila tvornički kompleks s ciljem boljeg uvida u trenutno stanje građevine. Sva pročelja su obavljena građevinskim platnom izuzev južnog pročelja istočnog krila na kojemu se u tom trenutku obavljala sanacija zidnog pročelja i krovne konstrukcije. Nažalost, nisam imala pristup unutrašnjosti tvornice upravo zbog trenutnih izvođenja konstruktivne sanacije kako bi se učvrstilo strukturu i povećalo sigurnost građevine.

Slika 31.: Pogled na južno pročelje sjevernog krila, 2023.

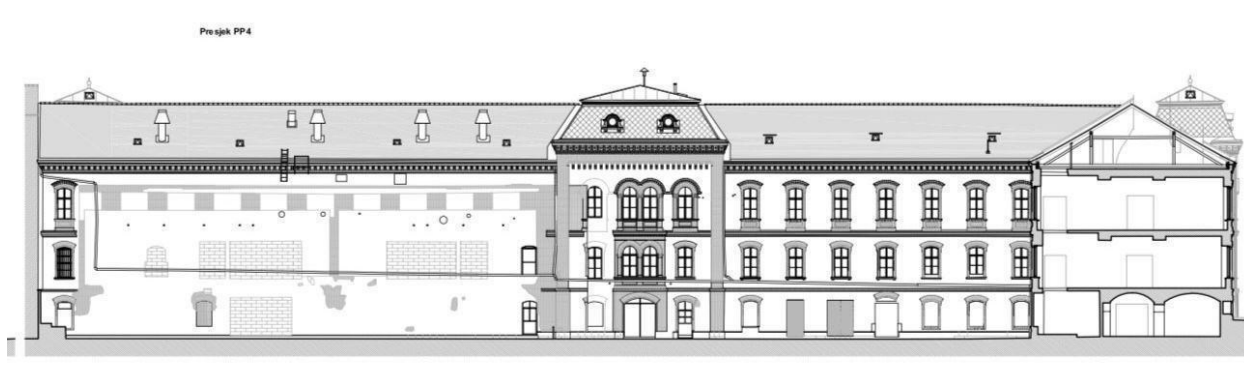
Slika 32.: Pogled na prozorsku os istočnog pročelja istočnog krila, 2023.

Prema analizi zatečenog stanja Tvornice duhana Zagreb može se zaključiti kako je do danas sačuvan tlocrtni raspored i artikulacija pročelja, a preinake i promjene nastale sredinom 20. stoljeća izvedene su na način da omogućuju ponovno uspostavljanje izvorne sheme.²⁸⁰ Međutim, zbog

²⁸⁰ Usp. Krasanka Majer Jurišić, *Elaborat konzervatorsko-restauratorskih...*, 2021., str. 53.

dugogodišnjeg zanemarivanja građevine od njenog prestanka s radom 2006. godine do danas, te pojavom snažnih potresa 2020. godine koji su pogodili Zagreb i Sisak, zabilježena su oštećenja na njenom pročelju i unutrašnjosti.

Znatna oštećenja vidljiva su na pojedinim pročeljima Tvornice duhana Zagreb, a najviše se očituju na južnom pročelju sjevernog krila. Na prizemnoj zoni središnjeg rizalita, na lijevoj strani od glavnog ulaza, nalazi se prozor sa segmentnim nadvojem, sa lijevim doprozornikom i dijelom segmentnog nadvoja od fasadne opeke.²⁸¹ Na prvome i drugome katu lijeve strane, uklonjeni su prozorski nadvoji i okviri zbog velikog oštećenja. Izvorno pročelje sastojalo se od sveukupno 21 prozorske osi, no zapadna strana je potpuno oštećena, te je preostalo tek nekoliko osi. Točnije, na zapadnoj strani od središnjeg rizalita preostala je tek jedna prozorska os na samom kraju pročelja. Na nekim prozorskim otvorima je vidljiva zazidana opeka, a ponegdje su vidljivi i zazidi od blokova siporeksa te pogonske cijevi, te su uklonjeni svi oblikovni elementi.²⁸² Na istočnoj strani južnog pročelja, gotovo svi prozori su očuvani, te slijede pravilo formata uspravnog pravokutnika.

Slika 33.: Arhitektonski snimak postojećeg stanja južnog pročelja sjevernog krila

Zapadno pročelje istočnog krila također ima određena oštećenja koja se najviše primjećuju na krajnjem istočnom dijelu pročelja. Neki prozorski otvori prvoga kata poput šeste, sedme i osme osi, su zazidani opekom, dok je deveta os izvedena blokovima siporeksa, a na drugome katu

²⁸¹ Isto.

²⁸² Isto., str. 40.

uvideni su zazidi veće površine na krajnjem južnom dijelu pročelja, dok su u šestoj i sedmoj osi prozori zatvoreni drvenim letvama.²⁸³

Slika 34.: Arhitektonski snimak postojećeg stanja zapadnog pročelja istočnog krila

Južno pročelje istočnog krila razlikuje se od preostalih pročelja jer nema nikakvih oblikovnih rješenja već je cijela površina otvorena. Kao što je već navedeno, ovo pročelje je izvorno bilo ravno zaključeno, bez ikakvih oblikovnih karakteristika. Trenutno je pročelje prekriveno građevinskim platnom jer je u tijeku konstruktivna sanacija u svrhu prenamjene Tvornice u Hrvatski restauratorski zavod.

²⁸³ Isto.

Slika 35.: Prikaz rastvorenog zabatnog zida na južnom pročelju istočnog kraka, 2023. godina

Nedavni potresi većinom su oštetili statiku građevine na oba kata, dok je prizemlje ostalo poprilično netaknuto.²⁸⁴ Uočena su oštećenja na zidovima i stropovima tvorničkih hala, te na nekim dijelovima pregradnih zidova. Također, pod utjecajem potresa, došlo je do pucanja i opadanja žbuke na zidovima i stropovima. Potkrovlje je pretrpjelo najznačajnija oštećenja gdje se urušenjem dimnjaka oslabila stabilnost krova.²⁸⁵ Kako bi se spriječilo potencijalno daljnje urušavanje i oštećenje krovne konstrukcije, svi dimnjaci uklonili su se do razine iznad krova.²⁸⁶

²⁸⁴ Usp. Isto, str. 42.

²⁸⁵ Usp. Isto.

²⁸⁶ Usp. Isto.

Slika 36.: Prikaz prisutnosti vlage i opadanja žbuke na zidu drugoga kata

Slika 37.: Prikaz oštećenja vrha zabatnog zida u potkrovlju

Razni vanjski čimbenici utječu na kvalitetu građevinskih materijala što se kasnije odražava na cjelokupni izgled i dugotrajnost građevine. Kontinuiranim neodržavanjem građevine su izložene raznim biološkim i socijalnim uvjetima. Vremenske prilike i nepravilne poput kiše, snijega, vjetrova i vlage mogu uvelike oštetiti pročelja i konstrukciju građevine. Tako je utjecaj vode i vlage uočeno i na pojedinim dijelovima Tvornice duhana. Tragovi vlage ponajviše su pronađeni na području južnog dijela istočnog krila, a rasprostranjena je na zidovima duž svih katova.²⁸⁷ Uočena je i na pojedinim donjim zonama zidova. Prodiranje kiše kroz krovne spojeve je uzrokovalo značajna oštećenja pojedinih drvenih elemenata koji su istrunuli, a oštećenja su uočena i na stropu drugoga kata u središnjem rizalitu sjevernog krila.²⁸⁸ Utjecaj vanjskih čimbenika nepovoljno je utjecao i na kamenu plastiku pročelja gdje su se naložile naslage različitih nečistoća, te su primijećeni razni oblici nižih vrsta korova, a sve to uzrokovalo je snižavanje reljefa kamena, promjenu izgleda površine radi pucanja i odlamanja dijelova, te gubitak tragova izvorne klesarske obrade.²⁸⁹

Slika 38.: Prikaz prisutnosti vlage na zidovima sjevernog stubišta

²⁸⁷ Usp. Martina Vujasinović, "Mišljenje o stanju...", 2021., str. 7.

²⁸⁸ Isto.

²⁸⁹ Usp. Krasanka Majer Jurišić, *Elaborat konzervatorsko-restauratorskih...*, 2021., str. 186.

Slika 39.: Prikaz oštećene drvene konstrukcije u dijelu zapadne male kupole

Osim bioloških čimbenika i potresa, društveni odnosno ljudski faktor također je primjetan na oštećenjima ove građevine. Kao rezultat dugogodišnjeg nekorisćenja i neodržavanja građevine, vidljiva su oštećenja na žbuci okolnog prostora stubišta, nosivim zidovima i podnim oblogama, te na pročeljima gdje su pojedini dijelovi arhitektonske dekoracije otpali.²⁹⁰ Posebno je uočeno na središnjim i ugaonim rizalitima, točnije na rizalitu južnog pročelja sjevernog krila gdje nedostaje dio elementa, te na zapadnom pročelju rizalita istočnog krila gdje se rubni dio vijenca odlomio.

Nakon obustave rada Tvornice duhana Zagreb, napuštanja objekta i naposljetku dugogodišnjeg neodržavanja, građevina je bila prepuštena samoj sebi što je otvorilo put jednom vrlo čestom uzroku propadanja ili uništavanja građevine pod ljudskim faktorom, vandalizmu. Ono podrazumijeva svjesno i namjerno fizičko uništavanje javnih površina. Nažalost, kod Tvornice duhana, posljedice vandalizma vidljive su duž cijelog uličnog pročelja, ali i na pojedinim dijelovima dvorišnog pročelja.

²⁹⁰ Usp. Isto, str. 42.

Slika 40.: Oštećenja na uličnom pročelju

4.2.2. Valorizacija građevine

Kako bi se utvrdile najprikladnije intervencije za obnovu industrijskog nasljeđa, potrebno je prvo valorizirati građevinu na temelju njenih povijesnih, oblikovnih, graditeljskih i društveno-kulturnih obilježja. Prema Maroeviću, vrednovanje industrijske baštine temelji se na specifičnosti strukture i moguće prepoznatljivosti izvornih osobina te eventualnih kasnijih preinaka, zatim na specifičnostima upotrijebljenih materijala i konstrukcije, te na utjecaju procesa industrijske proizvodnje na razvoj regije ili zemlje.²⁹¹ Kao što je već prethodno navedeno, Tvornica duhana Zagreb jedina je cjelovito očuvana građevina s kraja 19. stoljeća koja ima iznimne konstruktivne i oblikovne karakteristike. Upisivanjem u Registar kulturnih dobara RH, 2006. godine, potvrdile su se njene značajne povijesne i arhitektonske vrijednosti razvijene u počecima hrvatske

²⁹¹ Usp. Ivo Maroević, “Muzealizacija industrijske...”, 2001., str. 79.

industrijalizacije. Neke od glavnih obilježja arhitektonske vrijednosti Tvornice duhana izražavaju se u korištenju opeke na pročelju građevine. Time se pokazuje kako je pratila suvremene trendove tadašnjih ideja o “istinitosti materijala” koji su naglašavali određenu transparentnost pri izgradnji tako što se težilo jasnim prikazivanjem građevinskih materijala kojima se pročelje zgrade gradilo.²⁹² Također, dekoracija pročelja nije samo služila kao oblikovno obilježje građevine, već se težilo neposrednoj povezanosti s konstrukcijom, a istovremeno da reprezentativnošću prikriva svoju funkciju.²⁹³ To se ponajviše očituje u njenim neorenesansnim stilskim odlikama. Tvornica duhana izgrađena je na primjeru neorenesansnih velebnih palača zbog čega se na prvi pogled teško zaključuje kako je ova građevina funkcionirala kao tvornički pogon. Njena vrijednost se ističe i po upotrebljavanju novih materijala i konstrukcija prilikom izgradnje. Za potrebe formiranja velikih tvorničkih hala, primijenjivala je nove konstrukcijske elemente od lijevanog željeza koje su tada predstavljale tehnološki napredak što se kasnije odrazilo na razvoj suvremenih modela montažnog načina gradnje.²⁹⁴ U konzervatorskom elaboratu iz 2021. godine se na temelju provedenih istraživanja o povijesti građevine uz arhivsku dokumentaciju točno precizirao kronološki redoslijed faza izgradnje tvorničkog kompleksa što je dodatno utvrdilo njenu vrijednost.²⁹⁵ Povijest izgradnje Tvornice duhana tako se može podijeliti u tri faze: prva, tzv. izvorna, faza je najstarija te se odnosi na razdoblje od početnih inicijativa za izgradnjom nove tvornice, kada je još djelovala na lokaciji nekadašnje Zemaljske bolnice, današnjeg Sveučilišta u Zagrebu, pa sve do početaka izgradnje na tada napuštenom zapadnom dijelu grada.²⁹⁶ Druga faza odnosi se na niz pregradnji i promjena koje su zadesile Tvornicu utjecajem novih tehnologija i daljnjeg razvoja industrijalizacije proizvodnje duhanskih proizvoda, a posljednja se faza odnosi na razdoblje nakon zatvaranja tvornice 2006. godine kada je napuštena i prepuštena propadanju posljedice kojeg su danas itekako vidljive.

4.2.3. Smjernice za obnovu

Prema konzervatorskom elaboratu iz 2021. godine, za obnovu Tvornice duhana Zagreb prvenstveno se predlagalo vraćanje izvornih arhitektonskih i dekorativnih elemenata iz vremena

²⁹² Usp. Krasanka Majer Jurišić i Boris Mostarčić, “Tvornica duhana Zagreb...”, 2022., str. 97.

²⁹³ Isto.

²⁹⁴ Isto.

²⁹⁵ Usp. Krasanka Majer Jurišić, *Elaborat konzervatorsko-restauratorskih...*, 2021., str. 59.

²⁹⁶ Usp. Isto.

gradnje kako bi se doprinijelo “ponovnom uspostavljanju cjelovitosti nekadašnjeg stilskog izričaja ove građevine”.²⁹⁷ Također se u unutrašnjosti predlagalo dokidanje naknadnih pregradnji i preinaka iz 20. stoljeća.

Južno pročelje sjevernog krila i zapadno pročelje istočnog krila pretrpjelo je najveća oštećenja zbog čega se u smjernicama za obnovu vanjskog dijela građevine pretežito koncentriralo na rekonstrukciju pojedinih otvora i dekorativnih elemenata izvedenih u opeci i kamenu. Uz rekonstrukciju na pojedinim mjestima je bilo potrebno provesti ojačanje pročelja zgrade čeličnim pločama i sidrima. Tijekom planiranja i provedbe sanacije oštećenja naloženo je izvođenje pod stručnim nadzorom kako bi se osigurala kvalitetna i vjerodostojna obnova. Kako je južno pročelje istočnog krila u tom trenutku bilo bez otvora i ziđa, u elaboratu se predlagalo zadržavanje neutralne ravne plohe ali i mogućnost suvremene interpretacije pregradnje.²⁹⁸

U unutrašnjosti je predloženo zadržavanje prostornog rasporeda iz 1880-ih godina na svim katovima uz uklanjanje svih pregradnih zidova koji su naknadno dodani kako bi se vratilo izvorne komunikacije među prostorima. Na prizemlju/suterenu predložilo se nekoliko smjernica za obnovu koje se odnose na rekonstrukciju pojedinih dijelova ili uklanjanja naknadnih pregradnji. Predloženo je vraćanje izvornog oblikovanja na području južne i zapadne strane sjevernog krila gdje su bile raspoređene manje prostorije, te na području istočnog dijela sjevernog krila gdje se sjeverno od stubišta nalazilo dizalo. Naknadne zazide i pregrade potrebno je ukloniti, a ukoliko bi buduća prenamjena zahtjevala drugačije oblikovanje prostorija, omogućuje se zidanje novih zidova na mjestu prijašnjih. Na vanjskim zidovima dvorišnog pročelja, točnije duž južnog pročelja sjevernog krila, zapadnog pročelja istočnog krila, te na pojedinim mjestima istočno od središnjeg rizalita na sjevernom pročelju sjevernog krila, nalazi se niz zazidanih prozorskih otvora zbog čega se predložena njihova rekonstrukcija prema izvornom obliku.²⁹⁹

U prostorima prvoga i drugoga kata zahtjeva se zadržavanje tlocrtnog i prostornog rasporeda uz određene preinake i uklanjanje pojedinih pregradnji. Kao i na etaži prizemlja, podrazumijeva se rekonstrukcija zazidanih prozorskih otvora na dvorišnom pročelju sjevernog i istočnog krila. Uklanjanje pregradnji i uspostava izvorne komunikacije odnose se na recentne pregradne zidove

²⁹⁷ Usp. Krasanka Majer Jurišić i Boris Mostarčić, “Tvornica duhana Zagreb...”, 2022., str. 97.

²⁹⁸ Usp. Krasanka Majer Jurišić, *Elaborat konzervatorsko-restauratorskih...*, 2021., str. 60.

²⁹⁹ Usp. Isto.

u istočnom krilu, te na središnjem dijelu sjevernog krila uz južno pročelje, uz pojedine zazidane prolaze. Najveće preinake odnose se na prostore zapadnog dijela sjevernog krila i južnog dijela istočnog krila gdje se predlaže dokidanje recentnih pregradnji i promjena uz uspostavljanje izvornog povijesnog oblikovanja. Ono što se iznimno naglašava u smjernicama za obnovu jest da se u intervencijama svi veći zahvati moraju usklađivati prema statičkim proračunima kako se ne bi narušila stabilnost građevine.³⁰⁰

Potkrovlje je prilikom velikih potresa u 2020. godini pretrpjelo najveća oštećenja na drvenoj krovnoj konstrukciji zbog čega je predložen popravak zatečenog stanja uz naknadno statičko ojačanje, te zadržavanje postojeće strukture. Povijesni pokrov biber crijepom na oba krila tvornice, te eternitnim pločama na mansardnim krovovima središnjih i ugaonih rizalita, potrebno je zadržati, te ukoliko je potrebno, zamijeniti identičnim.³⁰¹

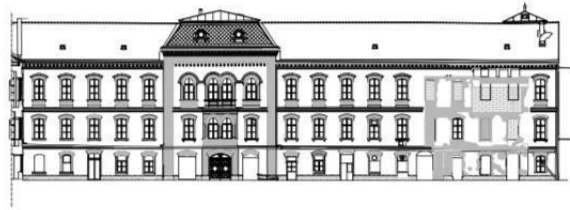
Unutrašnje zidove građevine treba ožbukati i prebojati, pri čemu bi se odabir boje trebao temeljiti na rezultatima sondiranja, odnosno u nekom svjetlijem neutralnom tonu. Podne obloge gotovo cijelog kompleksa su u lošem i dotrajalom stanju, zbog čega se predložilo zamjenu novim odnosno sličnim izvornima, uz zadržavanje odlike funkcionalnosti i lakog održavanja.³⁰²

³⁰⁰ Usp. Isto.

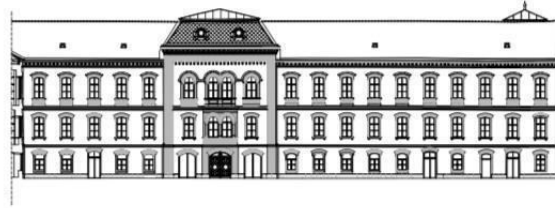
³⁰¹ Usp. Isto., str. 61.

³⁰² Usp. Isto.

Postojeće stanje

Novoprojektirano stanje

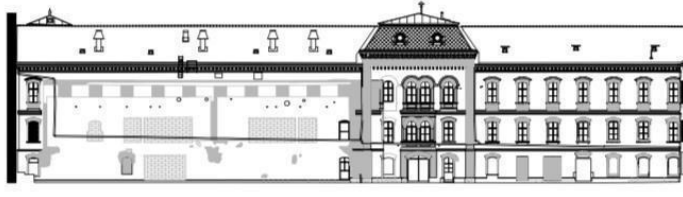
*Bivša zgrada Tvornice duhana Zagreb
IZVADAK IZ PROJEKTA OBNOVE
KONSTRUKCIJE ZGRADE
Z.O.P. 08/21*

REKONSTRUKCIJA PROČELJA
Zapadno pročelje

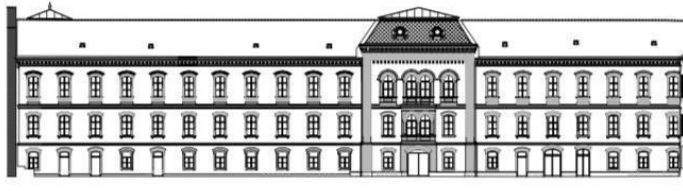
1:300

Slika 41.: Prijedlog obnove zapadnog pročelja istočnog krila

Postojeće stanje

Novoprojektirano stanje

*Bivša zgrada Tvornice duhana Zagreb
IZVADAK IZ PROJEKTA OBNOVE
KONSTRUKCIJE ZGRADE
Z.O.P. 08/21*

REKONSTRUKCIJA PROČELJA
Južno pročelje

1:300

Slika 42.: Prijedlog obnove južnog pročelja sjevernog krila

5. ZAKLJUČAK

Cilj ovog diplomskog rada bio je istražiti načela zaštite i revitalizacije industrijskog nasljeđa u Hrvatskoj, te kako su se ona primijenjivali na primjeru Tvornice duhana u Zagrebu. U kontekstu očuvanja industrijske arhitekture i razumijevanja njene važnosti kao dijela graditeljske kulturne baštine potrebno je naglasiti kakav je značaj industrijalizacija ostavila na tadašnji društveni razvoj koji se očituje i danas. Osim razvitku gospodarstva, industrijska baština je izuzetno doprinijela razvoju urbanog krajolika te kulturnom identitetu zajednice. U samim počecima procesa industrijalizacije industrijske zone i pogoni uglavnom su se gradili na periferiji grada. Kontinuirani razvoj novih tehnologija i industrije potaknuo je masovne migracije stanovništva prema razvijenim industrijskim gradovima, što je rezultiralo širenjem grada i unaprjeđenjem njegove infrastrukture. Osim potencijalne kulturno-povijesnih vrijednosti industrijska arhitektura može imati i iznimna graditeljska obilježja koja su utjecala na daljnji razvoj arhitekture. Naime, novi građevinski materijali i konstrukcije prvenstveno su se koristili i ispitivali na industrijskim postrojenjima, kako bi ih se kasnije primjenjivao na ostale tipove arhitekture.

Na prostoru grada Zagreba je industrijska revolucija iznjedrila mnogobrojne primjere današnjeg industrijskog nasljeđa, no pod utjecajem deindustrijalizacije, te raznih ekonomskih i političkih faktora, većina zagrebačkih industrijskih postrojenja doživjela je gašenje proizvodnje i napuštanje pogona. Dugogodišnje zanemarivanje i neodržavanje ove baštine rezultiralo je njenim propadanjem. Kako je razvoj industrije u Hrvatskoj kasnio za ostalim velikim gospodarskim europskim silama poput Velike Britanije, tako je kasnio i cjelokupni sustav mjera vrednovanja, zaštite i očuvanja industrijskog nasljeđa. Industrijska baština ostajala je zanemarena i neistražena dugi niz godina. Krajem 20. stoljeća, u struci su se javljala prva zanimanja i istraživanja o industrijskoj baštini u kontekstu industrijske arheologije, no tek početkom 21. stoljeća pojavile su se prve inicijative koje promiču važnost vrednovanja industrijske baštine, dokumentiranja te provođenja sustava zaštitnih mjera. Danas se u Zagrebu nalazi velik broj napuštenih industrijskih postrojenja i zona koji nisu adekvatno očuvani, a neki od značajnijih primjera su Paromlin, bivša tvornica ulja te Gradska klaonica i stočna tržnica. Sva tri industrijska kompleksa su valorizirana i zaštićena kao nepokretna kulturna dobra. U proteklih nekoliko desetljeća provodile su se inicijative te predlagale prenamjene i revitalizacije, no svi projekti su ostali samo na inicijativama. Jednaka sudbina dogodila se i Tvornici duhana Zagreb, čija je prenamjena bila planirana za potrebe

djelatnosti Hrvatskog povijesnog muzeja, međutim zbog promjene vlasti i političkih malverzacija je projekt koji se razvlačio dugih četrnaest godina naposljetku propao. To nas dovodi do pitanja, koji su razlozi obustave provođenja projekata revitalizacije industrijskih postrojenja i neadekvatnog sustava očuvanja zbog kojih ostaju prepušteni vremenu i propadanju, iako su pod zaštitom zakonodavne vlasti? Razlog primarno leži u nezainteresiranosti i manjku osviještenosti javnosti i nadležnih vlasti o kulturnoj i društvenoj važnosti industrijske baštine, te njihovim izvornim vrijednostima. Također, dodatan problem je i taj što u Hrvatskoj ne postoji jedinstveni pristup u određivanju kriterija za valorizaciju industrijske baštine niti postoji jasno utvrđeni pravni okvir koji bi se specifično odnosio na zaštitu industrijskog i tehničkog nasljeđa. To nas navodi na zaključak da je ključno neprestano podizati svijest o značajnim povijesnim, kulturnim, tehničkim i graditeljskim vrijednostima industrijskog nasljeđa, kako među širom javnošću tako i među strukom i nadležnim vlastima, te raditi na razvijanju metoda i kriterija pravilne zaštite, valorizacije i obnove kako bi se industrijsko nasljeđe pravilno zaštitilo i očuvalo za buduće generacije.

Tvornica duhana u Zagrebu jedan je od najvažnijih primjera zagrebačkog industrijskog nasljeđa jer je jedina cjelovito očuvana građevina s kraja 19. stoljeća. Jedan od ciljeva ovog diplomskog rada bio je analizirati pristupe zaštiti ove građevine, te istražiti na koje načine se bivšu tvornicu pokušalo revitalizirati odnosno prenamijeniti. Izgrađena je 1882. godine na periferiji zapadnog dijela grada, tadašnjeg prostora Ciglane, pod vodstvom arhitekta Ruperta Melkusa, uz suradnike Milana Lenucija i Aleksandra Seća. Stilski pripada visokom ili zreлом historicizmu, ističe se značajnim oblikovnim i graditeljskim karakteristikama, te je kroz svoju dugogodišnju povijest prošla kroz nekoliko promjena i pregradnji, no uz minimalne izmjene koje nisu utjecale na izvorni tlocrtni raspored. Konzervatorskim elaboratom zagrebačkog Gradskog zavoda iz 2006. godine građevina je bila valorizirana i iste godine uvrštena u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske što je potvrdilo njenu povijesnu, graditeljsku i kulturnu vrijednost. Cjelovitost njene građevinske strukture i oblikovnih vrijednosti, može se zahvaliti i činjenici da je u upotrebi bila više od 120 godina te da su znatnija oštećenja uzrokovana neodržavanjem uočena tek nakon obustave rada 2006. godine. Inicijativa nadležnih vlasti za revitalizacijom Tvornice duhana Zagreb prvi puta se pojavila odmah nakon prekida proizvodnje, kada je građevina otkupljena za potrebe djelatnosti Hrvatskog povijesnog muzeja. Projekt rekonstrukcije i prenamjene bivše tvornice bio je odobren i podržan na mnogobrojnim stručnim i javnim skupovima što je sugeriralo na konačno još jedan uspješno izveden projekt revitalizacije industrijskog nasljeđa. Međutim, izmjenom vlasti

krajem 2011. godine, uz razne nesuglasice između upravnog odbora i nadležnih vlasti, te ostale političke malverzacije, projekt se na određeno vrijeme zaustavio. U međuvremenu, tvornica je propadala, vanjsko pročelje uništavalo se grafitima, a udarom zagrebačkog i sisačkog potresa 2020. godine, dodatno su oslabile konstrukcija i dekorativni elementi. Time se može zaključiti da je glavni problem neostvarenja ove muzejske prenamjene bila prvenstveno nezainteresiranost nadležnih vlasti i nedovoljna osviještenost o njenim povijesnim, kulturnim i graditeljskim vrijednostima zbog kojih je uvelike zaslužila cjelovitu obnovu i zaštitu adaptacijom. Tu se svakako može povezati i prethodno objašnjena problematika neučinkovitosti provođenja mjera zaštite industrijskog nasljeđa u kojem se ne nalažu specifični kriteriji i metode zaštite i očuvanja istih. Godine 2021., inicijativa za prenamjenom Tvornice duhana nije utihnula, već je Ministarstvo kulture i medija odlučilo prenijeti prava korištenja građevine Hrvatskom restauratorskom zavodu. Ovog puta uz financijsku potporu bespovratnih sredstava fondova Europske unije trenutno se provodi sanacija konstrukcije nakon čega bi trebali uslijediti konzervatorsko-restauratorski radovi i prenamjena za potrebe djelatnosti Hrvatskog restauratorskog zavoda. Time se nije zaustavila težnja za oživljavanjem ove važne povijesno-kulturne građevine, no unatoč prijašnjim problemima i izazovima u procesu revitalizacije, preostaje nam nadati se da će se ovoga puta projektni plan ostvariti i da će ova iznimna građevina ponovno biti još jedan uspješan primjer revitalizacije industrijske arhitekture.

POPIS IZVORA

ARHIVSKI IZVORI

1. Krasanka Majer Jurišić, *Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja - Zagreb, Klaićeva 13, Zgrada bivše Tvornice duhana Zagreb*, (1. dio) 2021., eojn.nn.hr/SPIN/application/ipn/DocumentManagement/DokumentPodaciFrm.aspx?OznakaDokumenta=2022/S+0F2-0003607 (Pregledano: 26.8.2023.)
2. Krasanka Majer Jurišić, *Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja - Zagreb, Klaićeva 13, Zgrada bivše Tvornice duhana Zagreb*, (2. dio) 2021., eojn.nn.hr/SPIN/application/ipn/DocumentManagement/DokumentPodaciFrm.aspx?OznakaDokumenta=2022/S+0F2-0003607 (Pregledano: 26.8.2023.)
3. “Tehnička dokumentacija” Projekta obnove konstrukcije zgrade, 2021., eojn.nn.hr/SPIN/application/ipn/DocumentManagement/DokumentPodaciFrm.aspx?OznakaDokumenta=2022/S+0F2-0003607 (Pregledano: 26.8.2023.)

INTERNETSKI IZVORI

1. *Dublin principles*, <https://ticcih.org/about/about-ticcih/dublin-principles/> (Pregledano: 22.9.2023.)
2. *Godišnji izvještaj Hrvatskog restauratorskog zavoda za 2021. Godinu, Hrvatski restauratorski zavod.*, str. 86., https://www.hrz.hr/images/dokumenti/Godisnji_izvjestaj_2021.pdf (Pregledano: 23.8.2023.)
3. *Godišnji izvještaj Hrvatskog restauratorskog zavoda za 2022. Godinu, Hrvatski restauratorski zavod.*, str. 74., https://www.hrz.hr/images/dokumenti/HRZ_godisnji_izvjestaj_2022_web.pdf (Pregledano: 23.8.2023.)
4. *Hrvatski povijesni muzej - Izvješće o radu 2008.*, Muzejski dokumentacijski centar, str. 20., <https://mdc.hr/files/pdf/Izvjesca/2008/Zg/Povijesni.pdf> (Pregledano: 10.8.2023.)

5. *Industrija*, <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=27357> (Pregledano: 2.5.2023.)
6. *ING GRAD - Tvornica duhana Zagreb, Zagreb* <https://www.ing-grad.hr/hr/sto-radimo/obnova-kulturne-bastine/povijesno-znacajne-gradevine/tvornica-duhana-zagreb-zagreb#items> (Pregledano 23.8.2023.)
7. Hana Ivković Šimičić, *Prva hrvatska tvornica ulja već godinama čeka da postane Muzej holokausta*. Mrežna stranica *Večernji list*, 2021. <https://www.vecernji.hr/zagreb/prva-hrvatska-tvornica-ulja-vec-godinama-ceka-da-postane-muzej-holokausta-1548397> (Pregledano: 20.8.2023.)
8. *Narodne novine* (Zagreb. 1861), 4. kolovoza 1869., <http://dnc.nsk.hr/Newspapers/LibraryTitle.aspx?id=c7c83bb6-e9df-4ee4-90ba-870dee5f99eb&y=1869&m=8&d=4> (Pregledano: 27.7.2023.)
9. *Narodne novine* (Zagreb. 1861), 25. listopada 1869., <http://dnc.nsk.hr/Newspapers/LibraryTitle.aspx?id=c7c83bb6-e9df-4ee4-90ba-870dee5f99eb&y=1869&m=8&d=4> (Pregledano: 27.7.2023.)
10. *Narodne novine* (Zagreb. 1861), 22. prosinca 1869., <http://dnc.nsk.hr/Newspapers/LibraryTitle.aspx?id=c7c83bb6-e9df-4ee4-90ba-870dee5f99eb&y=1869&m=12&d=22> (Pregledano: 27.7.2023.)
11. *Neizvjesna budućnost Hrvatskog povijesnog muzeja*, https://www.tportal.hr/kultura/clanak/neizvjesna-buducnost-hrvatskog-povijesnog-muzeja-20150318?meta_refresh=1 (Pregledano: 18.8.2023.)
12. Nina Ožegović, *Hi-tech arhitektura oživljava velebnu zagrebačku palaču*. Mrežna stranica *Nacional*, 2011., <https://arhiva.nacional.hr/clanak/110175/hi-tech-arhitektura-ozivljava-velebnu-zagrebacku-palacu> (Pregledano: 10.8.2023.)

13. Kristina Olujić, *Kako je projekt povijesnog muzeja od 121 milijun kuna pao kao žrtva političkih igara*. Mrežna stranica *Nacional*, 2022. <https://www.nacional.hr/kako-je-projekt-povijesnog-muzeja-od-121-milijun-kuna-pao-kao-zrtva-politickih-igara/> (Pregledano: 18.8.2023.)
14. *Tvornica duhana Zagreb (TDZ)*, <https://tehnika.lzmk.hr/tvornica-duhana-zagreb-zagreb/> (Pregledano: 2.8.2023.)
15. *Tvornica duhana u Zagrebu od danas za potrebe obnavljanja konzervatorsko-restauratorske djelatnosti*, Ministarstvo kulture i medija, 2021. <https://min-kulture.gov.hr/vijesti-8/tvornica-duhana-u-zagrebu-od-danas-za-potrebe-obavljanja-konzervatorsko-restauratorske-djelatnosti/20561> (Pregledano: 23.8.2023.)
16. Željko Žutelija, *Medić: "Novi projekt u Paromlinu nije samo knjižnica već i multifunkcionalni centar"*. Mrežna stranica *Nacional*, 2022. <https://www.nacional.hr/medic-novi-projekt-u-paromlinu-nije-samo-knjiznica-vec-i-multifunkcionalni-centar/> (Pregledano: 20.8.2023.)
17. *Zgrada Tvornice duhana*, [Zgrada Tvornice duhana](https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-2646), <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-2646>, (Pregledano: 15.9.2023.)

POPIS LITERATURE

1. Helmut Albrecht, "What does the Industrial Revolution signify?", u: *Industrial heritage re-tooled: the TICCIH guide to industrial heritage conservation*, (ur.) James Douet, Lancaster:TICCIH: Carnegie publishing, 2012., str. 17-24.
2. Goran Arčabić, "Museum Project Zagreb Industrial Heritage: History, State of Affairs, Outlook: an Impetus for Raising the Awareness of Industrial Legacy.", u: *Monographic Publication of ICOMOS Slovenia – Protection and Reuse of Industrial Heritage: Dilemmas, Problems, Examples*, Ljubljana: ICOMOS Slovenia, 2017., str. 101-113.
3. Goran Arčabić, "Fotografija kao povijesni izvor u projektu "Zagrebačka industrijska baština: povijest, stanje, perspektive", u: *Informatica museologica* (52) 2021., str. 164-168.
4. Goran Arčabić, "Zagrebačka industrijska baština u Registru kulturnih dobara Republike Hrvatske: pregled, stanje, potencijali.", u: *Informatica museologica* 38 (1-2) (2007), str. 22-29.
5. Zrinka Barišić Marenčić i Ivan Vukojević, "Adaptive reuse of Zagreb tobacco factory buildings in the context of contemporary urban regeneration", u: *A&U* 53 (1-2) 2019., str. 103-113.
6. Helena Bunijevac, "Željeznička industrijska baština: resurski koji vane za identifikacijom i valorizacijom", u: *Informatica museologica* 38 (1-2) 2007., str. 33-41.
7. Neil Cossons, "Why preserve the industrial heritage?", u: *Industrial heritage re-tooled: the TICCIH guide to industrial heritage conservation*, (ur.) James Douet, Lancaster:TICCIH: Carnegie publishing, 2012., str. 6-16.
8. Igor Čulig, "Lipanj 2000. u Karlovcu : o industrijskom nasljeđu Hrvatske", u: *Informatica museologica* 31 (3-4) 2000., str. 118-119.
9. Dragan Damjanović, Marija Premužić Ančić i Azra Suljić, "Mrtvačnica zagrebačkog groblja Mirogoj", u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 46 (2022.), str. 109-128.
10. Miroslava Despot, "Nekoliko podataka o postanku tvornice duhana u Zagrebu godine 1869.", u: *Iz starog i novog Zagreba IV* (1968.), str. 241-250.
11. Biserka Dumbović Bilušić, "Zaštita i obnova industrijskog krajolika željeznice u Zagrebu: mogući koncept razvoja", u: *Informatica museologica* 38 (1-2) 2007., str. 42-48.
12. Mirjana Goršić, "Uvod", U: *Grad za 21. stoljeće*, Karlovac: Nakladništvo Društva arhitekata, građevinara i geodeta Karlovac., 2001., str. 11-21.

13. Ivana Haničar Buljan, "Arhitektonsko nasljeđe kao poticaj ili smetnja", u: *Kvartal IV* (3) 2007., str. 6-9.
14. Stephen Hughes, "TICCIH, ICOMOS & The World Heritage", u: *Monographic Publication of ICOMOS Slovenia – Protection and Reuse of Industrial Heritage: Dilemmas, Problems, Examples*, 2017., str. 83-101.
15. Sonja Ifko, "Arhitekturna baština industrijalizacije - mogućnost ponovne uporabe", u: *Iz muzejske teorije i prakse / Museum Theory and Practice* (1/2) 1998., str. 89-93.
16. Anetta Kępczyńska-Walczak, "Industrial heritage revitalisation as a wordplay", u: *Envisioning architecture: image, perception and communication of heritage*, Lodz University of Technology (2015.), str. 39-48.
17. Zvonko Laškarin, "Proizvodnja i prerada duhana u SR Hrvatskoj", u: *Agronomski glasnik* 42 (4) 1980., str. 495-502.
18. Krasanka Majer Jurišić i Boris Mostarčić, "Tvornica duhana Zagreb: izgradnja i preinake", u: *Portal 13* (13) 2022., str. 79-101.
19. Tomislav Marasović, *Aktivni pristup graditeljskom nasljeđu*, Split: Sveučilište u Splitu - Filozofski fakultet u Zadru, 1985.
20. Ivo Maroević, "Muzealizacija industrijske baštine kao kulturni resurs", U: *Grad za 21. stoljeće*, Karlovac: Nakladništvo Društva arhitekata, građevinara i geodeta Karlovac., 2001., str. 75-89.
21. Branko Nadilo, "Kuća hrvatske povijesti – od doseljenja do osamostaljenja. Uređenje kompleksa Tvornice duhana Zagreb", u: *Građevinar* 64 (2012.), str. 749-761.
22. Branko Nadilo i Krešimir Regan, "Razvitak industrijskih djelatnosti u Zagrebu-Zagreb se muči s problemima iz 19. stoljeća", u: *Građevinar* 67 (10) 2015., str. 1013-1022.
23. Branko Nadilo i Krešimir Regan, "Otkrivanje ljepote u napuštenim sadržajima", u: *Građevinar* 67 (1/2015) 2015., str. 79-88.
24. Tamara Nikolić Đerić, et. al., *Dim - priča o duhanu: 30. siječanj - 31. svibanj 2015.*, Zagreb: Etnografski muzej, 2015.
25. Mladen Obad Šćitaroci, "Modeli revitalizacije i unaprjeđenja kulturnog nasljeđa", Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, (zbornik radova s konferencije), 2017.
26. Zrinka Paladino, "Industrijska arhitektura Lavoslava Horvata; Odabrani primjeri." *Prostor*, (19) 2(42), 2011, str. 376-391.

27. Zrinka Paladino, "Zaštita zagrebačke industrijske baštine izradbom konzervatorskih elaborata Gradskoga zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu", u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 33/34 (33/34) 2009., str. 147-172.
28. Ankica Pandžić, "Hrvatski povijesni muzej", u: *Informatica museologica* 39 (1-4) 2008., str. 6-10.
29. Marina Pretković, "Tvornica „Nada Dimić“ u Zagrebu – povijesni pregled, problemi zaštite i mogućnosti revitalizacije", u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* , (37/38) 2013., str. 119-132.
30. Tamara Rogić, "Sustav kriterija zaštite i njen značaj", u: *Grad za 21. stoljeće*, Karlovac: Nakladništvo Društva arhitekata, građevinara i geodeta Karlovac., 2001., str. 35-49.
31. Miljenko Smokvina, "Industrijska baština u Hrvatskoj – sadašnji trenutak, perspektive i mogućnosti očuvanja", u: *Povijest u nastavi*, 15 (2010.), str. 21-51.
32. Ana Sopina, "Industrija kao (prostor) instalacija", u: *Riječi: časopis za književnost, kulturu i znanost*, (stručni rad), (2013.), str. 16-34.
33. Pia Sopta, "Pogled na zagrebačku međuratnu industrijsku baštinu", u: *Kvartal X*, (1-2) 2013., str. 57-61.
34. Ljiljana Šepić, "Industrijsko nasljeđe u Hrvatskoj u kontekstu svjetskog industrijskog nasljeđa", u: *Grad za 21. stoljeće*, Karlovac: Nakladništvo Društva arhitekata, građevinara i geodeta Karlovac, 2001., str. 21-35.
35. Ljiljana Šepić, "Svijetla budućnost – vrijeme spašavanja i revitalizacije industrijskog nasljeđa", U: *Grad za 21. stoljeće*, Karlovac: Nakladništvo Društva arhitekata, građevinara i geodeta Karlovac., 2001., str. 275-287.
36. Ljiljana Šepić, "Tehničko nasljeđe 19. i 20. stoljeća kao dio gradskog identiteta Zagreba." u: *Informatica museologica* 38(1-2) 2007., str. 30-32.
37. "The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage / Nižnijtagilska povelja o očuvanju industrijske baštine", u: *Povijest u nastavi*, (VIII) 15 (1), 2010., str. 169-182.
38. Martina Vujasinović, "Mišljenje o stanju nosive konstrukcije", u: *Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja - Zagreb, Klaićeva 13, Zgrada bivše Tvornice duhana Zagreb*, 2021.
39. Stjepan Zlatić i Maja Krtalić, "Dokumentacija o industrijskoj i tehničkoj baštini", u: *Libellarium* 10(1) 2017., str. 77-92.

40. Ivana Žebec Šilj, *Industrija u Zagrebu od 1935. do 1939. godine.*, doktorski rad, Zagreb: Fakultet hrvatskih studija Sveučilište u Zagrebu, 2011.

POPIS SLIKOVNIH PRILOGA

Slika 1.: Prikaz korištenja automatskog stroja za izradbu cigareta u TDZ, sredina 20. st.

(Izvor: <https://tehnika.lzmk.hr/tvornica-duhana-zagreb-zagreb/>, Preuzeto: 3.9.2023.)

Slika 2.: Prikaz prskanja duhana prije preradbe u TDZ, sredina 20. st. (Izvor:

<https://tehnika.lzmk.hr/tvornica-duhana-zagreb-zagreb/>, Preuzeto: 3.9.2023.)

Slika 3.: Isječak iz Narodnih novina o Tvornici duhana Zagreb, 4. kolovoza 1869. (Izvor:

[http://dnc.nsk.hr/Newspapers/LibraryTitle.aspx?id=c7c83bb6-e9df-4ee4-90ba-](http://dnc.nsk.hr/Newspapers/LibraryTitle.aspx?id=c7c83bb6-e9df-4ee4-90ba-870dee5f99eb&y=1869&m=8&d=4)

[870dee5f99eb&y=1869&m=8&d=4](http://dnc.nsk.hr/Newspapers/LibraryTitle.aspx?id=c7c83bb6-e9df-4ee4-90ba-870dee5f99eb&y=1869&m=8&d=4), Preuzeto: 3.9.2023.)

Slika 4.: Prikaz sjevernog pročelja Tvornice duhana Zagreb, 1880. (Izvor: Krasanka Majer

Jurišić, *Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja - Zagreb, Klaićeva 13, Zgrada bivše Tvornice duhana Zagreb*, (1. dio) 2021., str. 14, HR-DAZG-1122, Sign. 1852)

Slika 5.: Prikaz zapadnog pročelja istočnog krila, 1880. (Izvor: Krasanka Majer Jurišić,

Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja - Zagreb, Klaićeva 13, Zgrada bivše Tvornice duhana Zagreb, (1. dio) 2021., str. 18, HR-DAZG-1122, Sign. 1852)

Slika 6.: Rupert Melkus, (1833.-1891.) (Izvor: [https://nacionalnemanjine.hr/rupert-melkus-je-](https://nacionalnemanjine.hr/rupert-melkus-je-obnovljao-zagreb-nakon-razornog-potresa-u-19-stoljecu/)

[obnovljao-zagreb-nakon-razornog-potresa-u-19-stoljecu/](https://nacionalnemanjine.hr/rupert-melkus-je-obnovljao-zagreb-nakon-razornog-potresa-u-19-stoljecu/), Preuzeto: 3.9.2023.)

Slika 7.: Prikaz tlocrta prvog kata, 1881. (Izvor: Krasanka Majer Jurišić, *Elaborat*

konzervatorsko-restauratorskih istraživanja - Zagreb, Klaićeva 13, Zgrada bivše Tvornice duhana Zagreb, (1. dio) 2021., str. 20, HR-DAZG-1122, Sign. 1852)

Slika 8.: Prikaz tlocrta prvog kata, 1881. (Izvor: Krasanka Majer Jurišić, *Elaborat*

konzervatorsko-restauratorskih istraživanja - Zagreb, Klaićeva 13, Zgrada bivše Tvornice duhana Zagreb, (1. dio) 2021., str. 21, HR-DAZG-1122, Sign. 1852)

Slika 9.: Stroj za rezanje duhana, sredina 20. st. (Izvor: [https://tehnika.lzmk.hr/tvornica-](https://tehnika.lzmk.hr/tvornica-duhana-zagreb-zagreb/)

[duhana-zagreb-zagreb/](https://tehnika.lzmk.hr/tvornica-duhana-zagreb-zagreb/), Preuzeto: 3.9.2023.)

Slika 10.: Prikaz južne dogradnje (1971.), sredina 2000.-ih (Izvor: Branko Nadilo i Krešimir Regan, “Kuća hrvatske povijesti - od doseljenja do osamostaljenja. Uređenje kompleksa Tvornice duhana Zagreb”, u: *Građevinar* 64 (2012.), str. 754.)

Slika 11.: Pogled na Tvornicu duhana Zagreb sa zraka (Izvor: [Ul. Vjekoslava Klaića 13 – Google karte](#), Preuzeto: 3.9.2023.)

Slika 12.: Pogled na ulična pročelja sjevernog i istočnog krila (Izvor: Krasanka Majer Jurišić, *Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja - Zagreb, Klaićeva 13, Zgrada bivše Tvornice duhana Zagreb*, (1. dio) 2021., str. 43)

Slika 13.: Prikaz središnjeg rizalita sjevernog pročelja sjevernog krila (Izvor: Krasanka Majer Jurišić, *Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja - Zagreb, Klaićeva 13, Zgrada bivše Tvornice duhana Zagreb*, (1. dio) 2021., str. 44)

Slika 14.: Prikaz središnjeg rizalita zapadnog pročelja istočnog krila (Izvor: Krasanka Majer Jurišić, *Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja - Zagreb, Klaićeva 13, Zgrada bivše Tvornice duhana Zagreb*, (1. dio) 2021., str. 45)

Slika 15.: Prikaz tvorničke hale sjevernog krila sa lijevanim željeznim stupovima koji podupiraju grede, 2. kat (Izvor: Krasanka Majer Jurišić, *Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja - Zagreb, Klaićeva 13, Zgrada bivše Tvornice duhana Zagreb*, (1. dio) 2021., str. 50)

Slika 16.: Arhitektonski snimak postojećeg stanja sjevernog pročelja sjevernog krila (Izvor: Krasanka Majer Jurišić, *Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja - Zagreb, Klaićeva 13, Zgrada bivše Tvornice duhana Zagreb*, (1. dio) 2021., izradili: Hrvoje Matić i Nino Skupnjak, 8. svibnja 2021.)

Slika 17.: Arhitektonski snimak postojećeg stanja istočnog pročelja istočnog krila (Izvor: Krasanka Majer Jurišić, *Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja - Zagreb, Klaićeva 13, Zgrada bivše Tvornice duhana Zagreb*, (1. dio) 2021., izradili: Hrvoje Matić i Nino Skupnjak, 8. svibnja 2021.)

Slika 18.: Prikaz zabatnog zida na južnom pročelju istočnog kraka, 2015. godina (Izvor: *Neizvjesna budućnost Hrvatskog povijesnog muzeja*, 18. ožujka 2015., https://www.tportal.hr/kultura/clanak/neizvjesna-buducnost-hrvatskog-povijesnog-muzeja-20150318?meta_refresh=1, Preuzeto: 3.9.2023.)

Slika 19.: Arhitektonski snimak postojećeg stanja, Tlocrt prizemlja (Izvor: Krasanka Majer Jurišić, *Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja - Zagreb, Klaićeva 13, Zgrada bivše Tvornice duhana Zagreb*, (1. dio) 2021., izradili: Hrvoje Matić i Nino Skupnjak, 1. svibnja 2021.)

Slika 20.: Arhitektonski snimak postojećeg stanja, Tlocrt prvog kata (Izvor: Krasanka Majer Jurišić, *Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja - Zagreb, Klaićeva 13, Zgrada bivše Tvornice duhana Zagreb*, (1. dio) 2021., izradili: Hrvoje Matić i Nino Skupnjak, 2. svibnja 2021.)

Slika 21.: Arhitektonski snimak postojećeg stanja, Tlocrt drugog kata (Izvor: Krasanka Majer Jurišić, *Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja - Zagreb, Klaićeva 13, Zgrada bivše Tvornice duhana Zagreb*, (1. dio) 2021., izradili: Hrvoje Matić i Nino Skupnjak, 3. svibnja 2021.)

Slika 22.: Prijedlog projekta za izgradnju Adris poslovnog centra, 2007., Tim: Ivica Plavec, Žanet Zdenković Gold i Ivan Zdenković (Izvor: Snješka Knežević, “Tvornica duhana I Hrvatski povijesni muzej u Zagrebu. Rijeka. 2018. PPT.” (powerpoint prezentacija), (23) TVORNICA DUHANA I HRVATSKI POVIJESNI MUZEJ U ZAGREBU. RIJEKA. 2018. PPT | Snješka Knežević - Academia.edu, Preuzeto: 3.9.2023.)

Slika 23.: Današnji izgled interpolacije Adris poslovnog centra (Izvor: <https://www.arhitektura-zagreba.com/zgrade/hochmanova>, Preuzeto: 3.9.2023.)

Slika 24.: Projekt prenamjene TDZ prema projektnom timu Ivica Plavca, Tlocrt prizemlja (Izvor: Snješka Knežević, “Tvornica duhana I Hrvatski povijesni muzej u Zagrebu. Rijeka. 2018. PPT.” (powerpoint prezentacija), (23) TVORNICA DUHANA I HRVATSKI POVIJESNI MUZEJ U ZAGREBU. RIJEKA. 2018. PPT | Snješka Knežević - Academia.edu, Preuzeto: 3.9.2023.)

Slika 25.: Projekt prenamjene TDZ prema projektnom timu Ivica Plavca, Tlocrt prvoga kata (Izvor: Snješka Knežević, “Tvornica duhana I Hrvatski povijesni muzej u Zagrebu. Rijeka. 2018.

PPT.” (powerpoint prezentacija), (23) TVORNICA DUHANA I HRVATSKI POVIJESNI MUZEJ U ZAGREBU. RIJEKA. 2018. PPT | Snješka Knežević - Academia.edu, Preuzeto: 3.9.2023.)

Slika 26.: Projekt prenamjene TDZ prema projektnom timu Ivice Plavca, Tlocrt drugoga kata (Izvor: Snješka Knežević, “Tvornica duhana i Hrvatski povijesni muzej u Zagrebu. Rijeka. 2018. PPT.” (powerpoint prezentacija), (23) TVORNICA DUHANA I HRVATSKI POVIJESNI MUZEJ U ZAGREBU. RIJEKA. 2018. PPT | Snješka Knežević - Academia.edu, Preuzeto: 3.9.2023.)

Slika 27.: Projektni plan tima Ivice Plavca, Novo rješenje južnog zabatnog zida istočnog krila (Izvor: Ivica Plavec i Emir Kahrović, “Reconstruction and conversion of “Tvornica duhana Zagreb” into Croatian history museum”, Microsoft Word - KONGRES_TDZ-HPM_20110207_en.doc (an-patrimoine-echanges.org), Preuzeto: 3.9.2023.)

Slika 28.: Novo rješenje južnog pročelja sjevernog kraka, Projektni tim Ivice Plavca (Izvor: Snješka Knežević, “Tvornica duhana i Hrvatski povijesni muzej u Zagrebu. Rijeka. 2018. PPT.” (powerpoint prezentacija), (23) TVORNICA DUHANA I HRVATSKI POVIJESNI MUZEJ U ZAGREBU. RIJEKA. 2018. PPT | Snješka Knežević - Academia.edu, Preuzeto: 3.9.2023.)

Slika 29.: Prijedlog novog rješenja adaptacije južnog pročelja sjevernog krila, Projektni tim Ivice Plavca (Izvor: Snješka Knežević, “Tvornica duhana i Hrvatski povijesni muzej u Zagrebu. Rijeka. 2018. PPT.” (powerpoint prezentacija), (23) TVORNICA DUHANA I HRVATSKI POVIJESNI MUZEJ U ZAGREBU. RIJEKA. 2018. PPT | Snješka Knežević - Academia.edu, Preuzeto: 3.9.2023.)

Slika 30.: Prijedlog novog rješenja adaptacije južnog pročelja sjevernog krila, Projektni tim Ivice Plavca (Izvor: Snješka Knežević, “Tvornica duhana i Hrvatski povijesni muzej u Zagrebu. Rijeka. 2018. PPT.” (powerpoint prezentacija), (23) TVORNICA DUHANA I HRVATSKI POVIJESNI MUZEJ U ZAGREBU. RIJEKA. 2018. PPT | Snješka Knežević - Academia.edu, Preuzeto: 3.9.2023.)

Slika 31.: Pogled na južno pročelje sjevernog krila, 2023. godina (Izvor: Antonia Cerovec, 4. svibnja 2023.)

Slika 32.: Pogled na prozorsku os istočnog pročelja istočnog krila, 2023. godina (Izvor: Antonia Cerovec, 4. svibnja 2023.)

Slika 33.: Arhitektonski snimak postojećeg stanja južnog pročelja sjevernog krila (Izvor: Krasanka Majer Jurišić, *Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja - Zagreb, Klaićeva 13, Zgrada bivše Tvornice duhana Zagreb*, (1. dio) 2021., izradili: Hrvoje Matić i Nino Skupnjak, 6. svibnja 2021.)

Slika 34.: Arhitektonski snimak postojećeg stanja zapadnog pročelja istočnog krila (Izvor: Krasanka Majer Jurišić, *Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja - Zagreb, Klaićeva 13, Zgrada bivše Tvornice duhana Zagreb*, (1. dio) 2021., izradili: Hrvoje Matić i Nino Skupnjak, 6. svibnja 2021.)

Slika 35.: Prikaz rastvorenog zabatnog zida na južnom pročelju istočnog kraka, 2023. godina (Izvor: Antonia Cerovec, 4. svibnja 2023.)

Slika 36.: Prikaz prisutnosti vlage i opadanja žbuke na zidu drugoga kata (Izvor: Martina Vujasinović, “Mišljenje o stanju nosive konstrukcije”, u: *Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja - Zagreb, Klaićeva 13, Zgrada bivše Tvornice duhana Zagreb*, (2. dio) 2021., str. 8)

Slika 37.: Prikaz oštećenja vrha zabatnog zida u potkrovlju (Izvor: Martina Vujasinović, “Mišljenje o stanju nosive konstrukcije”, u: *Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja - Zagreb, Klaićeva 13, Zgrada bivše Tvornice duhana Zagreb*, (2. dio) 2021., str. 10)

Slika 38.: Prikaz prisutnosti vlage na zidovima sjevernog stubišta (Izvor: Martina Vujasinović, “Mišljenje o stanju nosive konstrukcije”, u: *Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja - Zagreb, Klaićeva 13, Zgrada bivše Tvornice duhana Zagreb*, (2. dio) 2021., str. 8)

Slika 39.: Prikaz oštećene drvene konstrukcije u dijelu zapadne male kupole (Izvor: Martina Vujasinović, “Mišljenje o stanju nosive konstrukcije”, u: *Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja - Zagreb, Klaićeva 13, Zgrada bivše Tvornice duhana Zagreb*, (2. dio) 2021., str. 7)

Slika 40.: Oštećenja na uličnom pročelju (Izvor: Snješka Knežević, “Tvornica duhana i Hrvatski povijesni muzej u Zagrebu. Rijeka. 2018. PPT.” (powerpoint prezentacija), (23) TVORNICA

DUHANA I HRVATSKI POVIJESNI MUZEJ U ZAGREBU. RIJEKA. 2018. PPT | Snješka Knežević - Academia.edu, Preuzeto: 3.9.2023.)

Slika 41.: Prijedlog obnove zapadnog pročelja istočnog krila (Izvor: “Tehnička dokumentacija” Projekta obnove konstrukcije zgrade, 2021., Preuzeto: 3.9.2023.)

Slika 42.: Prijedlog obnove južnog pročelja sjevernog krila (Izvor: “Tehnička dokumentacija” Projekta obnove konstrukcije zgrade, 2021., Preuzeto: 3.9.2023.)

SUMMARY

The theme of this master's thesis revolves around the issues of preserving and protecting industrial heritage, primarily through the example of the Zagreb Tobacco Factory, which is one of the significant instances of industrial heritage from the second half of the 19th century, with exceptional historical, cultural, architectural and building value. Alongside a historical overview and architectural analysis of the Tobacco factory in Zagreb, the thesis explores and analyzes the initial adaptation project of former factory into the Croatian Historical Museum, which was halted due to certain political and financial reasons. Currently, there is an ongoing project for an adaptation of Tobacco factory Zagreb into the Croatian Restoration Institute building, for which a report on conservation and restoration research conducted on the structure has been prepared. Therefore, the final subsection of this thesis will focus on describing and analyzing this conservation report, which is based on extensive research and documentation that further valorizes the former Tobacco Factory Zagreb and provides recommendations for its future restoration.

Today, in the Zagreb area, there are numerous abandoned and neglected industrial heritage sites that are slowly deteriorating without adequate protective measures. Their architectural and historical value, as well as their cultural significance, are insufficiently recognized, primarily due to the lack of public awareness and the relevant authorities, who are crucial stakeholders in the preservation processes of industrial heritage. Therefore, one of the objectives of this master's thesis is to investigate whether there is an adequate system for preservation of industrial heritage in Croatia, how industrial architecture and heritage preservation are approached, and what potential challenges arise during the revitalization process.

Key words: Tobacco factory Zagreb, revitalization, industrial heritage, adaptation, conservation of the industrial heritage